

זלזול בנשים על רקע פילוסופי: ר' יוסף אבן כספי

Author(s): אברהם גרוסמן

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. 6 (תשס"ג), pp. 41-68

Published by: [Historical Society of Israel](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70039403>

Accessed: 28/11/2011 05:31

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

זלזול בנשים על רקע פילוסופי: ר' יוסף אבן כספי

מאת אברהם גרוסמן

א. ר' יוסף אבן כספי: האיש ויצירתו

ר' יוסף בן אבא מארי אבן כספי הוא דמות תוססת ומיוחדת בין חכמי ישראל שפעלו בימי הביניים.¹ הוא פעל בעיקר בפרובנס. כספי נולד סביב שנת 1280 בעיר ארגנטייר (L'Argentièr), ומכאן הכינוי שבחר לעצמו 'אבן כספי' ונפטר בשנת 1340 לערך, ואולי מעט לאחר מכן.² מחקרים אחדים נכתבו בעבר על חייו, על משנתו הפילוסופית ועל פרשנותו

* מהדורות פירושי כספי למקרא הנזכרות להלן הן: טירת כסף – פירוש לתורה, מהדורת י' לאסט, פרסבורג תרס"ה; מצרף לכסף – פירוש לתורה בדרך הפשט, מהדורת י' לאסט, קראקא תרס"ו; חצוצרות כסף – שני ביאורים על משלי, בתוך: עשרה כלי כסף, א-ב, מהדורת י' לאסט, פרסבורג תרס"ג; א, עמ' 132-133; פירוש לנביאים ראשונים, בתוך: מקראות גדולות 'הכתר', בעריכת מ' כהן, ירושלים 1995-1992; פירוש כספי לישעיהו וליחזקאל, בתוך: מקראות גדולות 'הכתר', בעריכת מ' כהן, ירושלים 1996, 2000; ספר המוסר, בתוך: I. Abrahams (ed.), *Hebrew Ethical Wills*, Philadelphia 1926, I, pp. 127-161; פירוש לרות ואיכה, בתוך: עשרה כלי כסף, א, שם, עמ' 28-1; פירוש לקהלת, שם, א, עמ' 185-215; פירוש למגילת אסתר, עשרה כלי כסף, ב, שם, עמ' 29-40; גביע הכסף – מהדורת B. Herring, *Joseph Ibn Kaspi's Gevia' Kesef*, New York 1982. לאסט לא דייק בהעתקתיו מכתבי היד, ולעתים הגיה אותם מבלי להעיר על כך. ציינתי רק הבדלים של ממש בהשוואה לנוסח שבכתבי היד.

1 להלן כמה מן המחקרים העיקריים שנכתבו על אבן כספי: E. Renan, *Les écrivains juifs français du XIVe siècle*, Paris 1893, pp. 131-206; H. Gross, *Gallia Judaica*, Amsterdam 1969, pp. 67-69; I. Twersky, 'Joseph Ibn Kaspi – Portrait of a Medieval Jewish Intellectual', *Studies in Medieval Jewish History and Literature*, ed. I. Twersky, Cambridge Mass. 1979, pp. 231-257; B. Mesch, *Studies in Joseph Ibn Kaspi*, Leiden 1975; C. Aslanov, 'How Much Arabic Did Joseph Kaspi Know?', *Aleph*, II (2002), pp. 259-270; 'הסתברות התקומה מחדש של מדינה יהודית לפי יוסף אבן כספי ולפי שפינוזה', בין מחשבת ישראל למחשבת העמים, ירושלים תשל"ז, עמ' 277-304; ש' רוזנברג, 'הגיון', שפה ופרשנות המקרא בכתביו של ר' יוסף אבן-כספי', דת ושפה, בעריכת מ' חלמיש וא' כשר, תל אביב תשמ"ב, עמ' 105-114; ח' כשר, יוסף אבן-כספי כפרשן פילוסופי, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשמ"ג; הנ"ל, שולחן כסף לר' יוסף אבן כספי, ירושלים תשנ"ו, מבוא, עמ' 9-53, ושם בעמ' 52-53 ספרות נוספת.

2 זמן זה משוגר על פי שתיקתו. חיבורו האחרון נכתב בשנת 1332, ומכאן הסיקו החוקרים שהוא לא האריך ימים לאחר מכן. ואולם אין לקבוע כן בבטחה. בקולופון של פירושו לקהלת (יב, יב), שנכתב בשנת 1330, כתב כספי שהחליט להפסיק לחבר ספרים, והסמיך לכך את הכתוב בסוף קהלת: 'זייתר מהמה בני הזהר עשות ספרים הרבה אין קץ': 'הנה מה מאד יהיה סכלותי גדול, אם בזאת לא אֶסָר,

[ציין – רבעון לחקר תולדות ישראל, שנה סח (תשס"ג)]

למקרא, והוא זוכה לעדנה מתודשת. מספר דיסרטציות נכתבות עתה על פירושי למקרא, אבל מקומה של האישה במשנתו טרם נדון.³ אציין תחילה כמה פרטים על חייו ועל אישיותו, הקשורים במישרין או בעקיפין ביחסו השלילי אל האישה. הכרת אישיותו, על אורותיה וצלליותה, היא לדעתי תנאי להבנת יחסו אל הנשים.

כספי העריץ את הפילוסופים היוונים ובעיקר את אריסטו, ובשל אהבתו הגדולה לפילוסופיה הרבה בנסיעות כדי לפגוש חכמים ולרכוש דעת. בראשית המאה ה'י"ד נסע למצרים כדי לשמוע את תורת הרמב"ם מפי נכדיו, אך לדבריו נתאכזב מהם ומצאם 'כולם צדיקים, אבל לא מתעסקים בחכמות'. לאחר מכן, בשנת 1332, תכנן לנסוע לפאס שבצפון אפריקה כדי ללמוד פילוסופיה בבתי מדרש מוסלמיים.⁴ מקולופון של פירושי עולה ששהה בכמה מקהילות פרובנס החשובות. כמו כן ביקר בכמה מערי ספרד. הידיעות על ארצות המזרח ורשמיו משהיותו בארצות אלה באו לידי ביטוי ברור בפירושי למקרא, אף שרבים מהם לוקים באנכרוניזם.

פולמוסן חריף היה כספי. הוא נטל חלק פעיל בפולמוסים דתיים וחברתיים שהתעוררו בקהילות ישראל שבפרובנס ומחוצה לה בזמנו, ובעיקר בשאלת מקומה של הפילוסופיה בחיי הרוח של היהודים.⁵ פולמוס קשה זה הגיע לשיאו בחרם על לימוד הפילוסופיה שהטיל ר'

לכן כונתי שיהיה זה הפירוש תחימה למעשי בכל פירושי, ותחימה לחיים לכל אנחותי ומחשבותי. אמנם בשנת 1332 כתב את איגרת המוסר לבנו שלמה, אך בכך אין סתירה לדבריו הנוכחים, שהרי, כדבריו, ראה אותה כצוואה מוסרית לבנו שלמה, והחיבור כולו נושא אופי מעין זה. וכדבריו בפתיחת צוואתו: 'פן רוח ה' ישאני בארץ רחוקה או יפסקני המות, והייתי אני ושלמה בני חטאים'. מספר הערות על כך אצל ח' כשר, שולחן כסף (לעיל, סוף הערה 1), עמ' 11-12. וראו להלן, הערה 127.

4 בפתיחת 'ספר המוסר' (שאותו כינה 'יורה דעה', מהדורת י' לאסט, עשרה כלי כסף, ב, פרסבורג תרס"ג, עמ' 60) כתב כספי: 'זה לי עשרים שנה גליתי למקום תורה לפי הנשמה שכנתי באחרית ים, ירדתי מצרים בית מדרשו של הרב הגדול המורה השלם. ומצאתי שם זרעו וזרע קדש... כלם צדיקים, אבל לא היו מתעסקים בחכמות... קראתי על עצמי: "הוי היורדים למצרים לעזרה" (ישעיהו לא, א) ואשיב (=ואשוב) אל ארצי בבושת פנים... ויהי היום, רוח ה' העירני לתפש בבירות הארץ המערב, ואסוב קטלוגיא וארגון והנני היום העיר הגדולה בלנסיא (Valencia). ואם יחיני מחיה המתים, אסוב עוד כל ארגון וספרד, ואעבור פאס כי שמעתי שמה כסאות לחכמים. השוו הנוסח במהדורת אברהם (לעיל, הערת הפתיחה), עמ' 130-131. גם בחיבורו מנורת כסף חזר והביע את תסכולו הרב ממה שראה במצרים. לאחר שביכה את מר גורלו שלא זכה 'לצקת מים' על ידי הרמב"ם, סיפר ש'ירד' למצרים אל בניו 'כי חשבתי היות מעלה מאב לבן נוסעת, וכבר כבתה נרו בעונותינו' (מנורת כסף, בתוך: עשרה כלי כסף, שם, עמ' 94). בפירושו לתורה כתב: 'כמו שקרה לי במצרים בפעם הראשונה שהלכתי להקביל פני הגגיד דור רביעי אל המורה ז"ל, ברכני ברכה ארוכה להראות לי אהבה וחבה, ואני מחריש' (מצרף לכסף, עמ' 42; ההדגשה שלי). השוו טירת כסף, עמ' 18-19. מכאן דייק י' לאסט שכספי ביקר במצרים פעמיים, אך הצעה זו מסופקת. ככל הנראה כוונת כספי לנסיעתו הראשונה מחוץ למקומו. מדוע ישוב ויבקר במצרים אם אכזבתו הייתה כה קשה?! לדעתי, כספי 'החריש' בשל אכזבתו. הוא ציפה למצוא פילוסוף ומצא 'חסיד'. הקדשתי לכך מאמר נפרד: 'פולמוס חברתי בפירוש המקרא של ר' יוסף אבן כספי', ספר זיכרון לאהרן מירסקי [בדפוס].

שלמה אבן אדרת (רשב"א) ובית דינו, בשנת 1305, חרם שאיים לפורר את החברה היהודית בפרובנס ובספרד.⁶ מאבק חריף זה השאיר רושם עז על יצירתו של כספי, והוא אחד הגורמים שדחפו אותו להעלות על הכתב את רעיונותיו על מעלת הפילוסופיה ועל חשיבותה להבנת היהדות ככלל וכתבי הקודש בפרט. כמו כן נטל כספי חלק בפולמוס היהודי-נוצרי על רקע גזרות נגד היהודים בפרובנס באותה עת, ופולמוס זה בא לידי ביטוי נרחב גם בפירושו למקרא.⁷ ייתכן מאוד שפולמוסים אלה סייעו להחלטתו לעזוב את מקומו ולנדוד בערי פרובנס ומחוצה להן. איננו יודעים בבירור מה היו הגורמים שהביאו לנדודיו הרבים. גם בפרובנס עצמה לא מצא מנוח ועבר מעיר לעיר, ועובדה זו מסייעת להנחה שלא רק בקשת האמת וחיפוש אולפנות להשכלה הביאו לנדודיו, אלא גם פולמוסי הקשים עם הנוצרים ועם מתנגדי הפילוסופיה. ניתן להביא סיוע להנחה זו מקובלנותיו החוזרות ונשנות על המריבות והפלגנות האופייניים לעם היהודי ומהשבחים שחילק לאברהם, 'הפילוסוף' הגדול, שנטש את מקומו באור כשדים יחד עם אביו, תרח, ועבר לארץ ישראל בשל הריב האידאי עם תושבי המקום: 'כי רבו שונאיו ורודפיו בזמנו לסבת רדפו אחר האמת, כמו שהוא בכל הזמנים ובכל העמים'.⁸ לדעתו, סיום הדברים ('כמו שהוא בכל הזמנים') רומז לגורלו של כספי עצמו. הסכסוכים הקשים בין הפילוסופים למתנגדיהם עוברים כחוט השני ביצירתו, והוא שב ונוקק להם בכל מקום אפשרי. ולא נחה דעתו עד שהציע ליהודים – גדולי הפלגנים בעולם – להתייחס על פלג בן נינו של שם, שעליו מסופר כי 'בימי נפלה הארץ' (בראשית י, כה):

וכן היה ראוי שיתייחס אברהם וזרעו אחריו לפלג, כי הוא נשאר אבינו אשר ממנו נפרדו (בכ"י המבורג: 'נפרדנו'). אבל לא רצו אבותינו להתייחס לפלג להיות הוראתו רעה (=משמעות השם שלילית). אמנם אם יכלו להסתיר השם, לא יכלו להסתיר הטבע. ועדים נאמנים אנחנו עד היום לאמנו הבכורה (בכ"י המבורג: 'הכבודה') אשת פלג, כי באמת בני פלג אנחנו, להיות ההסכמה נעדרת ממנו על כל משפחות האדמה.⁹

6 רבות נכתב על פולמוס קשה זה ועל השלכותיו החברתיות. נסתפק כאן בהפניה אל ארבעה מחקרים בלבד: י' בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 170–178; J. Sarachek, *Faith and Reason. The Conflict over the Rationalism of Maimonides*, Williamsport, Pa. 1935, pp. 167–201; י' שצמילר, 'לתמונת המחלוקת הראשונה על כתבי הרמב"ם', ציון, לד (תשכ"ט), עמ' 126–144; מ' הברטל, בין תורה לחכמה, ר' מנחם המאירי ובעלי ההלכה המיימנים בפרובנס, ירושלים תש"ס, עמ' 113–116, 152–180, ושם בהערות ספרות נוספת.

7 על ההשפעה הגדולה של פולמוס זה על פרשנותו של כספי ראו: פינס, מאש וטברסקי (לעיל, הערה 1). על גירוש יהודי צרפת בשנת 1306 ועל הרדיפות נגד היהודים בצרפת (כולל פרובנס) ברבע הראשון של המאה ה"ד, ובעיקר גזרות 'הרועים והמצורעים' ושרפת התלמוד בטולוז ובפרפיניאן, ראו: בער, שם, עמ' 237–238; ש' שוורצפוקס, יהודי צרפת בימי הביניים, תל-אביב 2001, עמ' 280–298.

8 טירת כסף, עמ' 72. גם את ירמיהו הכו יריביו, ולוט ניצל רק על ידי 'בריחה מן הארץ ההיא' (שם, עמ' 30).

9 שם, עמ' 71. המהדיר, י' לאסט, פירש ש'אמנו הבכורה אשת פלג' מכון אל מריבה, בת זוגו של פלג, ודבריו מסתברים, גם לפי הנוסח 'הכבודה'. בכ"י המבורג-לוי 8, דף 137א, מצויים הדברים בשינויים קלים, והערתו כאן על שניים מהם. חנה כשר שיערה שנדודיו נבעו מסכסוכים עם אנשי

לדעת כספי, את האיבה הגדולה ביותר יש לנטור למי ש'שונא האמת והיושר': 'זהנה ידוע ממנהגנו, כי אנחנו היום כשנשנא איש מן האנשים לאיזה סבה שתהיה, לא נמצא בעצמנו שנזכירהו בשמו. כל שכן השנא, שונא האמת והיושר'.¹⁰ כספי הסביר את האיבה לחם בנו של נוח, ולא הייתה כל סיבה אובייקטיבית לצרף לכך את המתנגדים לפילוסופים ('שונאי האמת').

על עצמת הפולמוס של כספי עם תלמידי חכמים במקומו תעיד העובדה שהם פנו אל קלונימוס בן קלונימוס, מחכמיה המובהקים של פרובנס, שיחבר כתב פלסטר נגד כספי. קצפם יצא בעיקר על 'הסודות' שהביא בספרו טירת כסף. קלונימוס פנה אל כספי בכבוד רב והסביר שהוא כתב נגדו חיבור בשל הלחץ הכבד שהפעילו עליו הרבנים ובשל החשש מהשפעה שלילית של דברי כספי על המוני העם. הוא אף העיד שהרבנים התפלמסו עם כספי זמן רב לפני שביקשו את סיועו של קלונימוס.¹¹

כללו של דבר, כספי היה איש ריב ומדון במקומו. לדעתי, הייתה לכך השלכה רבה גם על יחסו אל האישה.

יצירתו של כספי ענפה למדי. הוא חיבר למעלה מעשרים ספרים, רובם בפילוסופיה ובפרשנות המקרא.¹² יצירתו מאופיינת בחותם אישי עז. הוא הרבה לשלב בפירושו למקרא הערות אישיות על קורותיו ועל אופי החברה היהודית בזמנו. הוא גם מתח ביקורת קשה על תופעות סוציאליות שונות. כמו כן הרבה להתלונן על ההתרחקות של חכמי ישראל מן הפילוסופיה ('חכמת ההגיון'). לדעתו, התרחקות זו נבעה מבורות ומאי הכרת מקומה החשוב של הפילוסופיה בהבנת המקרא ועיקרי האמונה היהודית. שלוש הדמויות הנערצות עליו ביותר היו: אריסטו, רמב"ם ור' אברהם אבן עזרא. הוא הרבה להגות בדבריהם ולהסתמך עליהם, לעתים במפורש ולרוב בסתם ומבלי להזכירם. כמו כן נזקק לדבריהם של הוגי דעות מוסלמים שקדמוהו ולספר השורשים של ר' יונה אבן ג'נאח.

על אף חיבתו הגדולה אל חכמים אלה, הוא לא היסס לחלוק עליהם, ובמיוחד על אבן עזרא, לעתים אף בחריפות. כספי דיבר בשבח הענווה, אך ספק רב אם סיגל תכונה זו לעצמו.

הכנסייה הנוצרית שעמם הרבה להתפלמס (כשר, שולחן כסף [לעיל, סוף הערה 1], עמ' 13). הסבר זה כוחו יפה לנדודיו מחוץ לפרובנס, אך ספק בעיני אם יש בו כדי להסביר את נדודיו בתוככי פרובנס. קשה להניח שרדיפות אנשי הכנסייה היו נפסקות בשל מעברו מעיר אחת לחברתה הסמוכה לה. על ויכוחיו של כספי עם חכמים נוצרים ראו: D.J. Lasker, *Jewish Philosophical Polemics against Christianity in the Middle Ages*, New-York 1977, pp. 33, 41–42.

10 טירת כסף, עמ' 69.

11 תשובה של קלונימוס לאבן כספי, מהדורת י' פרלס, מינכן תרל"ט, עמ' 2–3. וראו שם, עמ' 22. על קלונימוס ראו: ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית ובדרום צרפת, עדכן והשלים ע' פליישר, 'ירושלים תשנ"ז', עמ' 541–514, ושם בהערות ספרות נוספת; T. Rosen, 'Circumcised Cinderella: The Fantasies of a Fourteenth-Century Jewish Author', *Proofs*, XX (2000), pp. 87–110.

12 לרשימת חיבוריו שבדפוס ובכתבי יד ולנושאים ראו: כשר, שולחן כסף [לעיל, סוף הערה 1], עמ' 36–51, 52.

לעתים קרובות התפאר כי קודמיו לא הבינו את המקרא כהלכה, ורק ידיעותיו המעמיקות בפילוסופיה ובפילולוגיה והכרת הראליה של ארצות המזרח אפשרו לו לגלות את האמת. אף שכספי היה פולמוסן מובהק, הוא הטיף לבנו להימנע מריב על רקע אידאולוגי ולהסתיר את דעותיו האמתיות, אלא אם כן הוא משוכנע שדבריו יעשו רושם ויתקבלו על לב שומעיו.

ב. ההתנשאות של כספי ולזולו בנשים

אי אפשר לעמוד, לדעתי, על שורש יחסו של כספי אל הנשים מבלי לבחון גם את תכונות אופיו, ובעיקר את תחושת ההתנשאות שפיצמה בו. הוא בז להמון העם, ולמונח 'ההמון' הרווח מאוד בדבריו יש קונטציה שלילית מובהקת. לעתים קרובות הוא צירף אליו את המונח 'טף נשים ועמי הארץ'. לנשים ולהמון העם הוא רחש בוז עמוק, אם כי גם את הרבנים הרבה לבקר. יתר על כן, יריבות עם 'ההמון' ראוי לה, לדעתו, שתהא משאת נפש של איש המעלה והיא משמשת עדות מובהקת לעליונות אינטלקטואלית. מי שמשתדל לחיות בשלום עם סביבתו תוך הצנעת דעותיו חוטא לאמת. וכך כתב בפירושו הכתוב 'תועבת צדיקים איש עול' (משלי כז, כט):

אמר יוסף: תמה אני, איך מי שידע זה הפסוק, ופסוק 'עוזבי תורה יהללו רשע' (משלי כז, ד), יתן אל לבו להיותו רצוי לכל אחיו, רצוני, בני הזמן בכלל ואף לקצתם. כי ידוע, כי הן רבים עתה עם הארץ, ושלמה אמר: ותועבת רשע ישר דרך (פס' כז). אם כן אנו אין לנו רק (=אלא) להתאמץ לעלות במרכבות היושר, עד שנהיה נתעבים להמון, ואין בידינו סימן יפה וטוב שנכיר בו הטובים אנחנו, רק שנהיה נתעבים מההמון.¹³

הוא לא היסס לפרסם ברבים את איבתו הרבה ל'המון', ואף הביע את צערו על כך שאינם מקיימים את חלומותיהם ומתאבדים: 'וכמה פעמים יקרה להמונינו שיראו בחלומותם שצו שיתנקו עצמם או שיטבעו במים. ומי יתן ויקיימו אלו המצוות'.¹⁴ אמנם מדובר בהומור סרקסטי, אך השימוש התכוף בו אומר דרשני.

בפירושו לתורה, שאותו כתב בשנת 1317, סיפר כספי שנהג להתרחק מחברתם של רוב בני קהילתו בשל יכולתם האינטלקטואלית המוגבלת והיותם רחוקים מעיסוק בפילוסופיה:

13 פירוש כספי למשלי, עמ' 125, על פי הנוסח בכת"י מינכן 265, דף 32ב. והשוו דבריו בטירת כסף, עמ' 23. לשווא נחפש עקביות מלאה בדבריו בנושא זה. כאמור הוא הטיף לבנו שלא להעיר על קלקולים בחברה במקום שדבריו לא יתקבלו. בפירושו מצויות לעתים סתירות פנימיות, ומקורן, ככל הנראה, במטרתו ובמצב רוחו בעת כתיבת דבריו. י' אברהמס תיארו כאדם 'חביב על הבריות בכל מקום שהוא' (הקדמתו לספר המוסר, עמ' 127). לא אדע כיצד הגיע למסקנה זו. מעיון במקורות מתקבלת, לדעתי, תמונה שונה. להלן מספר דוגמאות לזלזול ב'המון': פירוש למשלי, עמ' 36, 37, 59; פירוש למלכים, עמ' 29, 31; פירוש לישעיהו, עמ' 251, 319, 349; פירוש לקהלת, עמ' 202, 214; טירת כסף, עמ' 12, 35, 90, 98, 111, 117, 160; מצרף לכסף, עמ' 256, 257, וכאלה רבים נוספים.

14 טירת כסף, עמ' 90.

וכבר ידעו שכני ומכירי כי לא השתדלתי מימי להראות לכלל בני אדם, מאשר אין רצוני לקבץ בין שני הפכים, ואני יודע שבכללם משכילים וסכלים, וגם הסכלים הם הרבים, כמו שאבני המרגמה רבות מאבני שהם ופטדה. לכן היה מנהגי מעט החברה עם בני אדם... ולא אתנחם כלל ליתרוני על הסוסים והפרדים.¹⁵

פעמים הרבה שיבח את סחורתו, כגון: 'ראו בני גליתי לכם, מה שגלה לנו השם מסודות תורתנו ולא גילה זה לכל בע"ח (=בעלי חיים), ודעו כי אני נותן לכם בחנם מה שהשגתי בהתבודדות ושקידה בטרחי יומי ולילי'.¹⁶ לדבריו, הוא קיצר בפירושו, שהרי רוב העם לא יבינם, ואף המעט שכתב היה כביכול בעל כורחו: 'ולמה אאריך ואני קץ בו, וגם הלשון הקצר איני כותב ברצון נפשי רק שמלאך דוחה את ידי ומניע קולמוס'.¹⁷

כספי סיפר על אחד מעשירי עירו שחי נפשי היה גם כן עם הארץ גדול. לאחר מותו הספידוהו 'שבעה טובי העיר' ותיארו את עושרו, את נדיבותו ואת מקומו החשוב בחיי הקהילה. הם סיפרו עליו 'שלא יהיה עוד כמוהו איש שלם, הנה היה משכמו ולמעלה מכל החיים'. ההפרזה בשבחים וההתעלמות מבורותו של אותו עשיר הרגיזה מאוד את אבן כספי עד שהוא פרץ בבכי מר. הנוכחים חשבו שמותו של 'הנבל ההוא' עורר את יגונו. ואולם, אליבא דאמת, הוא בכה על טפשותם של המספידים. לבסוף לא יכול היה להתאפק, נמלט למקום אחר ושם פרץ בצחוק: 'סבותי מעליהם ובאתי החדרה וצחקתי התפורה בעצמי, על דעתי האמת. ושבתתי את נפשי על הסבל', דהיינו, על יכולתו להתאפק ולא לצחוק בפניהם על דברי ההספד שלהם שלא היה בהם ממש.¹⁸ בספרו טירת כסף השווה כספי מספר פעמים את פשוטי העם ואת המתפלמסים עמו לחמורים.¹⁹

הנחתו הבסיסית היא שסדרי חברה מתוקנים מחייבים להפריד בין המעמדות:

כי אין ראוי שיגדיל השפלים הבזויים כמו העבדים, אבל ינהיגם בשפלות ובהכנעה ובזיון, כי כן ראוי להם. ואם הוא יעשה הפך זה עד שהוא מענג עבדו מנערותו ומרגילו בביתו עם בניו, ושאר בני ביתו דרך גדלה, הנה אחריתו יהיה נין, וישתווה עם יתר בניו ויחלוק עמם נחלתו, וזה יהיה ענשו.²⁰

15 שם, עמ' 8.

16 שם, עמ' 90.

17 שם, עמ' 118. קלונימוס בן קלונימוס (לעיל, הערה 11) הביע את צערו שאותו מלאך לא שבת ממלאכה.

18 שם, עמ' 37-38. ואולם, כספי מציע גם לאחרים ללמוד מהתנהגותו באותו מעמד, שאין טעם להוכיח אנשים בפניהם אם אין סיכוי שהם יאותו לקבל את הדברים. לא אדע אם המעשה אכן התקיים בפועל, כדברי כספי, או שהוא פרי דמיונו, ומטרתו לשכנע את קוראיו בעצמת הדברים. לענייננו אין הדבר מעלה או מוריד.

19 כגון: טירת כסף, עמ' 12, 34, 164.

20 בביאור הכתוב: 'אחריתו יהיה מגון', פירוש כספי למשלי כט, כא, עמ' 125. תיקנתי על פי הנוסח בכתב היד גופו, מינכן 265, דף 32א. כספי התעלם מדברי איוב, המתאר את יחסו הלבבי אל עבדו ואל אמתו, בהנמקה 'הלא בבטן עשני עשה' (איוב לא, טו), כשם שהתעלם מההלכות הרבות המצויות בתלמוד על היחס האוהד אל עבדים עבריים, הלכות שהובאו גם במשנה תורה לרמב"ם, חיבור שכספי העריץ.

ובמקום אחר תיאר את העבדים 'המגואלים באשפות'.²¹ לא ייפלא אפוא שכספי סירב לקבל את דברי הרמב"ן ששרה חטאה בעיניו שפחתה הגר. לדעת כספי היא נהגה כדיו: 'כי אין ראוי לגבירה לסבול הקלאות השפחות ובני בית, ואין ראוי לגביר שיהיה בזה סומך ידיהם, ואין ראוי להם שיעשו זה לאדוניהם ולגבירותיהם'.²²

כספי חזר על רעיון זה גם במקומות אחרים. הוא שיבח את הסדרים שהיו מקובלים בפרס במלכות אחשוורוש, שדרשו הפרדה בין המעמדות וחייבו נשים לכבד את בעליהן: 'להיות כל איש שורר בביתו – תחלה אמרו זה על המלך ואחר על השרים ואחר על הפחותים, כי זה המנהג ראוי שיהיה כולל, ובזה תהיה המדינה שמורה'.²³ ייתכן שתפיסה זו השפיעה גם היא לרעה על יחסו אל האישה ואל מקומה במשפחה ובחברה.

סביר להניח שהחלוקה למעמדות בחברה, שהייתה מקובלת על הוגי דעות נוצרים בימי הביניים, הקלה על קבלתה בידי כספי. הוגי דעות אלה היו משוכנעים שהחלוקה למעמדות וחוסר השוויון ביניהם הוא רצון האל וטובת החברה כולה.²⁴

על אף ניסיונותיו, כדבריו, לחיות בשלום עם רבנים, לא יכול היה להתאפק והשמיע עקיצות שונות כלפיהם. כגון: 'ולא אשא פנים לזקן מעמנו בעל שער וזקן, וסתר פנים ישים ומתעטף במעיל החסידות וגם עצמות העינים וההבטה אל הארץ. ויהיה הרבנות לראשו אל צד כתפו, וכל מחשבותיו אם העולם מחודש או קדמון'.²⁵ הוא סיפר באירוניה סרקסטית על 'חסיד... עם זקן גדול כולו לבן' שהציע לו פירוש אגדי לשאלה מדוע לא נזכר יצחק עם אברהם ברדתו מהר המוריה לאחר העקדה:

'וישב אברהם אל נערי' (בראשית כב, יט) כי הוא הראש ואין צורך לזכור הנטפלים לו כמו יצחק בנו, וזוה המין בתורה למאות ואלפים. האמנם בהיותי בעיר ולנציאה זה שנים היה מחסדי השם עלי, כי פגע בי חסיד אחד זקן וגדול, עם זקן גדול כולו לבן, ואמר אלי כי לא שב יצחק, כי בשכר מה שסבל להשחט, שלחו השם בגן עדן ועמד שם עד שנשא הנעימה רבקה. ולכן לא נזכר שמו בכתוב במיתת שרה ולא בשליחות אליעזר, עד ששב עם רבקה.²⁶

כספי הוסיף באירוניה שהוא הודה לאותו חסיד מקרב לב על פירוש זה. לשונו הבוטה של כספי, ההשפעה הגדולה של הפילוסופיה על משנתו האידאית, התייצבותו החד משמעית לצד המחנה הרציונליסטי בפולמוס הקשה על תכני ההשכלה, וביקורתו המפורשת על הרבנים בזמנו – כל אלה הקימו עליו מתנגדים תקיפים עוד בחייו ואף בדורות

21 טירת כסף, עמ' 23.

22 שם, עמ' 86. 'הקלאות' על שם הכתוב 'ותקל גברתה בעיניה', בראשית טז, ד.

23 פירוש כספי לאסתר, עמ' 22.

24 ספרות ענפה נכתבה על נושא זה. ראו, למשל: G. Duby, *The Three Orders: Feudal Society Imagined*, Chicago-London 1982.

25 מנורת כסף, בתוך: עשרה כלי כסף, ב (לעיל, הערה 4), עמ' 87.

26 מצרף לכסף, עמ' 63. השווה הסיפור שלו על פגיעתו הסרקסטית ב'אחד ממחפשי מומים בזולתם', שחקר את כספי אם הוא מאמין שאתונו של בלעם דיברה. כספי התבונן באיש המדבר, דימה אותו לאתון והשיבו שהוא מאמין 'בכל מה שכתוב בתורה' (טירת כסף, עמ' 164).

שלאחר מכן. ואולם, כמה מהטענות שהועלו נגדו אינן מוצדקות, ונראה לי שצדק גרוס בטענתו שבחיבוריו מתגלה כספי כאדם רגיש, החותר אל האמת בכל מאודו.²⁷ כספי חזר והטיף להקפיד בקיום המצוות, ונתן את הבכורה לנביאים ולחכמי ישראל, שניחנו כולם ב'תורת ההיגיון', על פני הפילוסופים הזרים. לדעתו, אריסטו קיבל את תורתם של חכמי ישראל: 'ובאר דבריהם אריסטו בס' המדות באור שלם. כי בזמן בית שני היה זה החכם ומהם למד';²⁸ 'והנה אפשר קרוב הוא אצלי שארסטו ואשר לפניו ראו ועיינו בספר תורתנו, כי היא נמצאת אצל כל האומות'.²⁹

יצר הפולמוס של כספי, תחושת ההתנשאות שלו, הבזו ל'המון' וזיקתו העמוקה לפילוסופיה היוונית, ובמיוחד לתורתו של אריסטו, השפיעו במידה מכרעת על יחסו אל האישיה. ספק רב אם היה חכם יהודי אחר בימי הביניים שהפגין זלזול כה בוטה בכישוריהן האינטלקטואליים של הנשים ובתכונות האופי שלהן. אמנם, אין בידינו משנה סדורה שלו בנושא זה, ואנו ניוונים מהתבטאויות אקראיות שלו, אגב פירושי הכתובים, הנושאות לעתים אופי של הערות אגב או אנקדוטה. ואולם ריבוי ההערות השליליות, הימצאותן במכלול יצירתו וניסוחיו התקיפים בגנותן של הנשים, גם כשאין לכך אחיזה בכתובים עצמם, מלמדים שאין מדובר במס שפתיים בלבד. עם זאת, חכמים יהודים בימי הביניים חזרו לעתים קרובות על התבטאויות שליליות כלפי הנשים, שהיו מקובלות בזמנם בחברה היהודית, הנוצרית והמוסלמית, אך דבריהם לא ביטאו השקפה אישית מבוססת, אלא דברי הומור ותבנית ספרותית מקובלת.³⁰ אין לכלול עמיהם ככל הנראה את כספי. דבריו בסוגיה זו מבטאים משנה מגובשת.

ג. יחסו של כספי אל מוסד הנישואין

אחת העדויות המרשימות ליחסו השלילי של כספי אל האישיה היא תפיסתו את מוסד הנישואין. הנישואין הם רע הכרחי לגבר, שהרי האדם נצטווה על כך בתורה, אבל לאישיה הדבר חיוני: 'כי אין לאשה מנוחה ללב ולגוף עד שיהיה לה בעל'.³¹ ואולם כספי ניסה לחפש 'הקלות' בקיום מצוות פריה ורבייה. הוא חשש מאוד מריבוי ילדים, הגוזלים את זמנו של האדם ואת כוחותיו הנפשיים. הוא האריך הרבה בעניין זה, כי ראה את 'כסלות המון העם' השמחים

27 גרוס, גליה יודאיקה (לעיל, הערה 1), עמ' 68.

28 ספר המוסר, עמ' 133. ראו גם שם, עמ' 147: 'אני נשבע בחיי העולם כי ארסטו וחביריו ותלמידיו כולם מזהירים לשמור כל מה שבתורה ובדברי הנביאים'.

29 טירת כסף, עמ' 135.

30 ראו מה שכתבו על כך לאחרונה: א' מלמד, 'מגדר ודימוי האשה בספרות הפילוסופית', הרימי בכח קולך, בעריכת ר' לוי' מלמד, תל'אביב 2001, עמ' 59-71; H. Tirosh-Rothschild, 'Dare to Know: Feminism and the Discipline of Jewish Philosophy', *Feminist Perspectives on Jewish Studies*, eds. L. Davidman & Sh. Tenenbaum, New Haven-London 1994, pp. 81-119.

31 פירוש כספי לרות ג, א; וכן פירש שם ר' אברהם בן עזרא. יחסו של כספי למוסד הנישואין דומה בנקודות מסוימות ליחסו של הרמב"ם אליו. ראו: מ' אהרונ, בין קדשה למקדשת: זנות ונישואים במשנת הרמב"ם, עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1989.

בהולדת ילדים ומקדישים להם מקום נרחב מזמנם, מתשומת לבם ומרכושם: 'האווילים ישמחו שמחה גדולה בהולד להם בן או בת, ויזמנו כל אוהביהם לסעודה ומאכלם בריאה... ולא ישמחו לעולם בטובה מן הטובות שתגיע להם אם אין להם בנים. עד שראיתי אנשים פזרו כל ממנם לחכמים ולרופאים להיות אשתו הרה ויולדת בן'.³² הוא אף הביע את פליאתו על אנשים שהיו נכונים לגרש את נשותיהם העקרות ולתת להן ממון רב כדי שיוכלו לשאת אישה שנייה, בתקווה שהיא תלד להם בנים ובנות. תמיהה אחרת תמה על הבריות ש'אין מצוה מן המצוות חביבה אצלם כמצות פריה ורביה', ואילו בתורה הדגים נצטוו עליה (בראשית א, כב). הוא הסתמך על פרישתו של משה מציפורה אשתו כהוכחה לתפיסתו שהאדם השלם החפץ לעלות במעלות החכמה והיראה ראוי לו שיתרחק מן האישה. ועוד נשוב לדון ביחסו השלילי אל קיום יחסי אישות.

שני החטאים המובהקים של אנשי דור המבול היו משיכתם אל נשים יפות ושאיפתם להוליד ילדים 'גיבורים': 'כל מחשבתם והשתדלותם לתור אחר עיניהם בבחירת הנשים ליפיון וכן להוליד גבורים. ואלו שתי תכונות רעות. ואין ספק שזה העניין סוג כולל לעזוב עבודת השם ית' ולהחזיק בהבלי העולם ותענוגותיו'.³³ כספי, כדרכו, ראה לנכון לצרף הערה צינית להערכת מוסד הנישואין. הוא הביא את ההטפה שבפרקי דר' אליעזר, שראוי לחתן לא לצאת מפתח ביתו במשך שבעה הימים שלאחר חתונתו ('שבעת ימי המשתה'), ונימק זאת: 'כאלו הם שבעת ימי אבילות', והוסיף: 'ואולי כן הדבר לרבים'.³⁴ לדעת כספי, מותר וטוב להעדיף את הבן המוכשר על פני בנים אחרים, אף שהדבר מנוגד להוראה מפורשת של חז"ל.³⁵

כספי דיבר על שלושה סוגים של בני אדם (ראו להלן) ומתח ביקורת על שני הסוגים הראשונים. הוא תיאר אותם כאנשים תקיפים בעלי ממון, שכל כוונתם לצבור עושר ולרכוש כבוד: 'ונורא על כל סביביו עד שמי שיזיק לו הנה יקם נקמה גדולה בו, כי הכסף כמו שאמרנו יענה את הכל'. אחת מהתכונות המובהקות של האנשים הללו היא: 'לקיחת האשה ולבנות בתים ועיירות... וישתדל להוליד בנים רבים, יהיו פעולות הבנים ההם פעולות הבהמות המדבריות ושאר בעלי חיים... או יקח לו נשים רבות ויוליד עוד בנים שתכליתם הבן או הבת'.³⁶ שתי ראיות הביא כספי נגד הדעה המקובלת בין חכמי ישראל שמצוות פריה ורביה היא חובה המוטלת על כל אדם. הראשונה היא מדרשת חז"ל: 'אלו לא אכל אדם מעץ הדעת, לא נשא אשה ולא הוליד בנים'. הראיה השנייה היא מדבריו של בן עזאי שסירב לשאת

32 פירוש כספי למשלי יז, ו, עמ' 58. את המשתה 'הגדול' שעשה אברהם לאחר הולדת יצחק הסביר כספי (טירת כסף, עמ' 98) ברצון לפרסם בעולם את אמונת 'השם' ואת השגחתו על הבריות, ולא כ'שאר ההמון בני אדם' שעושים זאת כדי לבטא את שמחתם על שזכו בבנים.

33 טירת כסף, עמ' 62.

34 מצרף לכסף, עמ' 88.

35 טירת כסף, עמ' 130 ('שזה נכון ומותר לכל אדם'). להטפה שהטיפו חכמים נגד הפליה בין הבנים ראו: בבלי, שבת י ע"ב; מגילה טז ע"ב.

36 שם, עמ' 59. 'הב הב' על פי משלי ל, טו. לא הייתי שולל את האפשרות שהחלוקה לשלושה מעמדות, שהייתה מקובלת באותה עת בעולם הנוצרי (ראו לעיל, הערה 24), השפיעה על כספי ועל חלוקתו זו.

אישה (בבלי, יבמות סג ע"א): 'זמה אעשה ונפשי חשקה בתורה'. לדעת אבן כספי, ניתן ללמוד מדבריו שאדם רשאי להיבטל ממצוות פריה ורביה אם הוא חושק בתורה. כספי סבר ככל הנראה שחכמים קיבלו את טענתו של בן עזאי והסכימו עמה. הוא אף התפאר בעובדה שבהיותו כבן עשרים עדיין לא נשא אישה, והביע את תקוותו שיוכל להתמיד במצב זה: 'הצילני צורי ממנה, כן יתמיד לעד, והיא העסק באשה ובנים'.³⁷ לעומת זאת בתלמוד נאמר במפורש שעד גיל עשרים 'יושב הקב"ה ומצפה לאדם מתי ינשא אשה. כיון שהגיע כ' ולא נשא אומר: תיפח עצמותיו'.³⁸ כספי יכול היה להסתמך בדוחק על פסיקת הרמב"ם בסוגיה זו, אלא שהוא הרחיק לכת יותר מן הרמב"ם ולא סייג את דבריו במגבלות שהעלה על כך התלמוד, כפי שעשה הרמב"ם.³⁹ כעבור שנים מספר נשא כספי אישה, אך לא היה מאושר בנישואיו, כפי שרמזו בפירושו הקצר לאיוב: 'כל אדם נבחר יתן עיניו בזה, רצוני, להזדווג עם הנשים הנבחרות, אחר שהאל יסד שידווג עמהן, ואם אני לא נסיתי ללכת באלה'.⁴⁰ בדבריו 'אחר שהאל יסד שידווג עמהן' רמז לתפיסתו שאלמלא הציווי בתורה ('פרו ורבו') היה עדיף בעיניו לא להינשא כלל. הוא אף מצא סיוע לשיטתו באגדה על סוקרטס ש'נשמר מאשה' והכפיל בשל כך את שנות חייו:

ודע אחי, כי אע"פ שיש לכל אדם קצב לחייו לפי תולדותו, הנה הדבק בהשם הנכבד יוסיף ימים, ויחיה יותר מהזמן הקצוב, וכבר נאמר 'והחכמה תחיה את בעליה' (קהלת ז, יב), וכן ספור על סוקרטס שראה שלפי טבעו שלא ראוי לחיות רק עשרים שנה, ונשמר מאשה כל ימיו וחיה ארבעים שנה.⁴¹

אין לאגדה זו כל בסיס היסטורי. סוקרטס חי כידוע שבעים שנה, ובהיותו כבן חמישים נשא לאישה את כסאנטיפי.

כספי לא היה עקבי בכמה מקביעותיו, וגם בנושא הנשים ניתן לגלות אצלו גוונים שונים. בנסותו להגן על משה שנשא אישה שנייה, הלא היא 'האשה הכושית', הסביר שדווקא הנבחרים 'הטובים', 'שלמי היצירה', צריכים בדרך הטבע להיזקק לאישה:

ולכן לא נצטוינו שננגד ונעיק לפעולת הטבע, אבל נתנהג בהכרחי (=הסתפקות במועט). ולכן לא נצטוינו בפרישה מאשה, כי המעשה ההוא הכרחי בטבע לנו, כהרקת המקנה והרקת המעים,

37 הקדמה לספר פרשת הכסף, כ"י וטיקן 151: כשר, שולחן כסף (לעיל, סוף הערה 1), עמ' 11.

38 בבלי, קידושין כט ע"ב.

39 הרמב"ם פסק: 'זאימתי האיש במצוה זו (=פריה ורביה)? מכן שבע עשרה. וכיון שעברו עשרים שנה ולא נשא אשה, הרי זה עובר ומבטל מצות עשה. ואם היה עוסק בתורה וטורד בה והיה מתירא מלישא אשה כדי שלא יטרח במזונות בעבור אשתו ויבטל מן התורה, הרי זה מותר להתאחר. שהעוסק במצוה פטור מן המצוה, וכל שכן בתלמוד תורה. מי שחשקה נפשו בתורה תמיד ושוהג בה כבן עזאי ודבק בה כל ימיו ולא נשא אשה אין בידו עון, והוא שלא יהיה יצרו מתגבר עליו. אבל אם היה יצרו מתגבר עליו חייב לישא אשה, ואפילו היו לו בנים שמא יבוא לידי חרהור'. ראו: משנה תורה לרמב"ם, הלכות אישות, פט"ז ה"ב. השוו דברי התלמוד בקידושין, שם, וביבמות סג ע"ב.

40 פירוש כספי לאיוב, עשרה כלי כסף, א, מהדורת 'לאסט, פרסבורג תרס"ג, עמ' 178.

41 שם, עמ' 12-13.

אין הבדל ביניהם כלל אצל הטבע, ואף לא אצל החכמים. אבל אצל ההמון לא ישיגו ממנו רק ערבות המשוש בחפיפת העטרה בגוף הצר לה, כמו שלא ישיגו מהמאכל רק עריבת החיך. וכל שכן שהמעשה ההוא יותר ראוי לשלמי היצירה ולטוביהם.⁴²

עם זאת, הוא העיר שם כי מרים ואהרן קבלו על משה על שלקח אישה שנייה, כי מבחינה עקרונית די 'לאיש השלם' באישה אחת, אלא שלא ידעו כי משה 'חם המזג' דווקא בשל היותו אדם מושלם ועל כן נזקק לקיים יחסי אישות. הוא נשא את האישה השנייה 'כי אולי חלתה צפורה בבית הסתרים ואולי מרדה בו, ואולי סבה אחרת לא ידענו מה'.⁴³ חששו העיקרי היה, כאמור, שמא ישקיע האדם כוחות נפש וטרדות בטיפול בילדיו ולא יהא סיפק בידו להקדיש את זמנו ללימוד. האידאל של אדם הוא להיות 'יושב בטח ותתנהג בהכרחי' (=הסתפקות במועט), וכאשר לא יגיע לך ממנו טרדה בשום פנים, וכל תשוקתך לעיון ולעבוד את השם, ואתה שלום.⁴⁴ לאדם המושלם אין ילדים רבים, אחרת 'לא יהיה קץ לכל עמלו'.⁴⁵

רק מהיבט אחד ראה ברכה בילדים – בשל הסיוע הכלכלי שיגישו לאביהם כדי שיוכל להקדיש את כל זמנו ללימוד: 'הכבוד אשר ישיג האדם מיוצאי חלציו... שהוא הכבוד האמתי הוא, כי הבנים יכלולו אביהם ויהיה לו אז פנאי להשתדל בחכמה... אבל ברב הבנים מטרידים ומכאיבים לאב, עד שאין ראוי לחכם לכסוף אליהם, אלא כדי לקיים מצות פריה ורביה'. על פי תפיסה זו פירש כספי, שדברי יעקב אל לבן 'תנה את נשי ואת ילדי אשר עבדתי אתך בהן' (בראשית ל, כו) מתייחסים אל הבנים בלבד. למענם הוא עבד 'כדי שירעו צאנו או שיכלולוהו בזקנתו כמו שהיה כן'.⁴⁶ הוא הרבה להתפלל במיוחד על האהבה שנכון אדם להעניק לבניו, מבלי לבדוק בתכונות אופיים ובכישוריהם האינטלקטואליים: 'אין ראוי לו לאהוב אותם ולחמול עליהם על צד מה יאהב החמור את בנו'.⁴⁷ את דיונו הנרחב בסוגיה זו סיכם אבן כספי: 'אשרי מי שחננו השם השכל ודעת להיות נעלה מהדעות הרעות וטהור מהמחשבות המגואלות וקדוש מהטמאות המטונפות'.

היחס השלילי אל מוסד הנישואין וראייתו כרע הכרחי, בשל החובה לקיים מצוות פריה ורביה, דומה ליחסם של חוגי דעות יווניים, של חכמים נוצרים בימי הביניים ושל חוגים מסוימים בחברה היהודית,⁴⁸ והוא השפיע השפעה מכרעת על מקומה של האישה במשנתו

42 מצרף לכסף, עמ' 256. כספי יצא שם בחריפות יתרה נגד הדעה המקובלת, ש'האשה הכושית' היא ציפורה שממנה פרש משה.

43 שם, עמ' 255–256.

44 טירת כסף, עמ' 59.

45 פירושו לקהלת, עמ' 213.

46 מצרף לכסף, עמ' 75.

47 שם, עמ' 60. דהיינו, אהבת הבנים מבלי להתחשב בכישוריהם ובמידותיהם היא צד משותף לכל בעלי החיים, כולל החמור, ואיננה ראויה לאדם. על הטפתו להעדיף בן מוכשר על פני אחיו ראו לעיל, הערה 35.

48 ספרות ענפה נכתבה על כך. ראו, למשל: M.C. Horowitz, 'Aristotle and Women', *Journal for the History of Biology*, IX (1976), pp. 183–213; G. Freudenthal, *Aristotle's Theory of*

של אבן כספי. כשם שלא מצא לנכון להעיר, ולו במילה אחת, על הטרדות שבאות לאישה מגידול הילדים, וכל דאגתו הייתה מן החשש פן ייגזל זמן יקר מן הבעל, כך לא היה רגיש לעולמה האינטלקטואלי והרגשי של האישה גם בנושאים אחרים.

על פי תפיסה בסיסית זו, לא ייפלא אם במשנתו של כספי אין ערך לחיי האהבה בין בני הזוג, ואהבה היא בגדר 'שגיאת השכל'. את הכתובים במשלי (ה, יח-ט): 'ושמח מאשת נעורייך... באהבתה תשגה תמיד', הוא הוציא מפשטם ופירשם כמעשה שגוי ('תשגה') של חוסר ברה, כדי להימנע מזיקה אל נשים זרות. ואולם הדברים כשלעצמם פסולים: "'באהבתה תשגה תמיד" – כי איך שיהיה ההתקרבות לאשה ועשוי (=ועיסוי) הדדים, ויתר העניינים הנמשכים מהאהבה, וגם האהבה בכלל, הוא שגיאת השכל, כי אין זאת מחיוב השכל. אבל טוב שתשגה באשת נעורייך, מאשר תשגה בורה'.⁴⁹

בפירושו זה של הכתובים, ובעמדתו העקרונית הרואה בגילויי אהבה בין בני הזוג את הרע במיעוטו, הלך כספי, ככל הנראה, בעקבותיו של ר' אברהם אבן עזרא, שאותו העריץ מאוד. אכן, גם אבן עזרא הוציא את הכתובים הללו במשלי מפשטם ופירשם לשלילה: 'באהבתה תשגה תמיד – תחשב כשוגגה אם תמיד תתעסק באהבתה וכל שכן בזולתה... כי אהבת האשה תסיר האדם מעבודת השם'.

עמדתו של כספי רחוקה מעמדתם של המקובלים שפעלו בזמנו בספרד. לא זו בלבד שהם ראו באור חיובי את מוסד הנישואין, ותיארו אותו כתנאי לכך שתשרה השכינה בביתו של אדם, אלא שכלל שגדולה האהבה בין בני הזוג כך גדל לדעתם 'הזיווג של הבעל עם השכינה'.⁵⁰ כמה מלשונות הזוהר היו מעוררים פליאה גדולה – אם לא חלחלה – אצל כספי. כגון:

כל אדם צריך להימצא זכר ונקבה כדי לחזק את האמונה, ואז השכינה אינה נפרדת ממנו לעולם... בשעה שנכנס לביתו, צריך הוא לשמח עקרת ביתו, משום שעקרת ביתו גרמה לו אותו זיווג עליון. כיון שבא אצלה, צריך הוא לשמחה... הָאֵם העליונה אינה מצויה אצל הזכר אלא בזמן שהבית מתוקן ונתחברו זכר ונקבה, אז האם העליונה מריקה ברכות לברך אותם.⁵¹

על *Material Substance: Heat and Pneuma, Form and Soul*, Oxford 1995, pp. 37–39 יחסה של הכנסייה הנוצרית אל הנישואין ראו בספרות המובאת להלן, הערה 74. ראייה שלילית של כמה מתכונות האישה מצויה גם במשנתם של חכמי ישראל מן החוג הנאופלטוני בפילוסופיה היהודית במאה ה'ד'. אמנם, אין הם מתבטאים בסגנון המעיד על שנאה לנשים, מעין זה המצוי אצל כספי, אבל הם ראו באור שלילי את המשיכה המינית אל האישה, בשל תפיסתם האסקטית וסברתם שהמגע הגופני עם האישה פוגע בשלמות הדתית והשכלית של האדם. על חוג זה ראו: ד' שוורץ, 'ישן בקנקן חדש, ירושלים תשנ"ו', במיוחד בעמ' 231–239. ראו גם: א' גרוסמן, חסידות ומורדות – נשים יהודיות באירופה בימי הביניים, ירושלים תשס"א, עמ' 26–31.

49 פירוש כספי למשלי, עמ' 91.

50 ראו המקורות והדיון אצל י' תשבי, משנת הזוהר, ב, 'ירושלים תשל"ה, עמ' תרמג-תרמו.

51 תשבי, שם, עמ' תרמג-תרמה. במקור הארמי הנוסח הוא: 'כל בר נש בעי לאשתכחא דכר ונוקבא בגין לאתקפא מהימנותא וכדין שכינתא לא אתפרשא מניה לעלמין... בשעתא דעאל לביתה בעא לחדתא דביתהו בגין דביתהו גרמא ליה ההוא זווגא עלאה. כיון דאתא לגבה בעי לחדתא לה...'

בפרובנס, שבה חי ופעל כספי, ובספרד, שבה שהה זמן מה, לא קיבלו עליהם היהודים את חרם רבנו גרשום מאור הגולה נגד הפולגמיה. מן המקורות עולה בבירור שבשני מרכזים אלה היו יהודים שנשארו יותר מאישה אחת. ר' שלמה בן אדרת (רשב"א) העיד במפורש בתשובתו על נוהג זה. לא ייפלא אפוא שכספי ניסה לשכנע את קוראיו להימנע מכך ולהסתפק באישה אחת, במיוחד אם כבר יש לבעל ילדים מאשתו הראשונה. לדעתו, גם אברהם נמנע מלשאת אישה שנייה, בשל קדושתו הרבה, אף על פי ששרה הייתה עקרה. הוא הסכים לשאת את הגר רק בשל לחצה של שרה ורצונו לשמור על שלום בית:

היה מהפגת קדושת אברהם, אע"פ (=אף על פי) שגדלה תשוקתו לבנים שלא נזדווג רק לאשתו הנכבדת... והנה ביאר כי אברהם לא בקש זה משרה, אבל שמע לקולה כאשר בקשה זה מאתו. ובכלל זה שלום הבית ג"כ (=גם כן) שהוא עיקר גדול לכל מבקש שלמות.⁵²

יעקב הסכים לשאת את בלהה ולאחר מכן את זלפה שלא ברצונו המלא, אלא 'שתק ועמד בענוה' בגלל ש'הראה בזה אהבה עזה לרחל, גם עוד הפליג חסד כי עשה כן לזלפה שפחת לאה'.⁵³

כספי סבר שריבוי הנשים של שלמה לא היה בשל תאוותיו ואף לא בשל שיקול פוליטי. לדעתו, ברור ששלמה הבין בחכמתו הרבה שדי באישה אחת. הוא נשא נשים רבות בשל רצונו לבחון את תענוגות העולם כולו, כדי שיוכל לחבר בבוא העת את ספר קהלת על סמך ניסיונו האישי ולטעון ש'הכל הבל'. כך יהא כוח השכנוע של דבריו גדול יותר, שהרי אין חכם כבעל ניסיון.⁵⁴

בהתאם למגמה זו הוציא כספי מפשט הכתובים את דברי ה' לדוד לאחר חטא בת-שבע: 'ואם מעט ואספה לך כהנה וכהנה', ופירשם ש'אינו רומז על הנשים' (דהיינו על מספרן), אלא על איכות חייו של דוד.⁵⁵

אמא עלאה לא אשתכחת גבי דכורא אלא בזמנא דאתתקנת ביתא ואתחברו דכר ונוקבא כדין אמא עלאה אריקת ברכאן לברוכי לון. ראו: ספר הזהר, מהדורת ר' מרגליות, א, 'ירושלים תשמ"ד', דפים מט ע"ב, נ ע"א. על היחס אל האישה בקבלה ראו: M. Idel, 'Sexual Metaphors and Praxis in the Kabbalah', *The Jewish Family*, ed. D. Kraemer, Oxford 1969, pp. 197–224. 'הרעיון והפילגש: האשה במיסטיקה היהודית', ברוך שעשני אשה, בעריכת ד"ר אריאל ואחרים, תל-אביב 1999, עמ' 157–141; E.R. Wolfson, 'Woman – The Feminine as Other in Theosophic Kabbalah: Some Philosophical Observations on the Divine Androgyne', *The Other in Jewish Thought and History*, eds. L.J. Silberstein & R.L. Cohn, New York–London 1994, pp. 166–204.

52 טירת כסף, עמ' 83. על ריבוי נשים בפרובנס ראו: י"ט עסיס, "'חרם דרבינו גרשום' ונישואי כפל בספרד", ציון, מו (תשמ"א), עמ' 277–251; ש"ז הבלין, 'תקנות רבינו גרשום מאור הגולה בענייני אישות בתחומי ספרד ופרובנס', שנתון המשפט העברי, ב (תשל"ה), עמ' 257–200.

53 מצרף לכסף, עמ' 73.

54 פירוש כספי למלכים א' יא, א, עמ' 83: 'חלילה שעשה זה דרך שטות והוללות... עם היותו יודע יותר מכל זולתו שדי באחת ובהכרח'.

55 פירוש כספי לשמואל ב' יב, ח, עמ' 201.

על אף עמדתו המסתייגת מן הנישואין, ראה בהם כספי ברית מחייבת בין שני בני הזוג האוסרת מעשה של בגידה.⁵⁶

ד. נחיתותה של האישה

לדעת כספי האישה נחותה מן הגבר מטבע בריאתה. ההבדלים ביניהם אינם רק כמותיים אלא גם מהותיים. 'נחיתות' זו איננה נובעת רק מ'תכונות האופי השליליות' של האישה, שבהם נדון להלן, אלא גם מכישוריה הבסיסיים. לדעת כספי, בני האדם נחלקים לשלושה סוגים: עובדי אדמה, סוחרים בעלי ממון ומשכילים העוסקים בתורת ההיגיון. ההבדלים בין שלוש קבוצות אלה עמוקים ומהותיים:

הראשון רחוק מאוד מן השלימות השכלי, והשני אינו רחוק כמוהו. אבל מכל מקום אין אחד מהם כענין שלימות האמתי... אבל כל אחד מדמה בנפשו שהוא חכם גדול ושהגיע לשלימות האמתי... אמנם המין האחרון מן השלשה שזכרתי הוא השלמות הגמור, רצוני: שלימות השכל שהוא היחיד. ולכן מה שיתילד תהלה מהמחזיק בזאת התכונה הוא שהוא אדם.⁵⁷

כספי סובר שלאישה מטבעה אין הכישורים האינטלקטואליים הראויים, כפי שנראה להלן, ולכן איננה יכולה להימנות עם 'בעלי ההיגיון', דהיינו הדרגה הגבוהה ביותר של השלמות האנושית, המאפיינת את אנשי הקבוצה השלישית. ומכיוון שהגבר הוא הנבחר, הוא זכאי להעדפה. לא בכדי נזכר בתורה פעמיים החשש שנישואין עם נכרי יפגעו בבנים, כי דאגת התורה לשלום הבנים גדולה מדאגתה לשלום הבנות: 'כי הכונה הראשונה בשמורתנו (=בשמירתנו) הוא בְּזִכְרָנוּ, כי הם חייבים במצות רבות מהנקבות';⁵⁸ 'אנחנו מתחלפים מנשותינו ביתרון ההשגה'.⁵⁹ האישה מובאת אצלו כניגוד לגבר, מעין ההבדל שבין גדול לקטן ובין משכיל לכסיל: 'תורתנו נעשית להמסר לכלל אומה שבה אנשים ונשים, גדולים וקטנים, משכילים וכסילים'.⁶⁰

לדעת כספי, אין זה מקרה שלשמותיהם של בני לאה ורחל ניתנו טעמים בתורה, בניגוד לדינה בת לאה: 'וגם לא זכר טעם בשמה, כי אינה במדרגת הזכר'.⁶¹ העובדה שנשים נתנו שמות לילדים הטרידה את כספי, והוא ניסה להסביר זאת בדרכים שונות. כך, למשל, פירש שהשם האמיתי של בנם של בועז ורות היה מחלון – כשם הבעל הנפטר – ושם זה ניתן לו בידי בועז כחלק ממנהג הייבום. השם הנזכר במקרא ('עובד') הוא כינוי בלבד, שניתן לו בידי הנשים השכונות.⁶²

56 ראו פירושו למשלי ב, יז, עמ' 88-89.

57 טירת כסף, עמ' 58-59.

58 שם, עמ' 166.

59 שם, עמ' 118.

60 שם, עמ' 17.

61 שם, עמ' 114.

62 מצרף לכסף, עמ' 300; פירוש כספי לרות, עמ' 10.

נחיתות האישה עומדת מאחורי קביעתה שהאישה צריכה להסכים לדברי בעלה גם אם אינם נכונים. לדעתו, שרה שתקה ולא העירה דבר על טענת אברהם שהוא אחיה, גם מפני ש'אין ספק שאע"פ שיהיה כזב, כבר נכנעה שרה לכמו זה הענין לאהבת אישה'. וכספי העיר על כך שראוי לדרוש זאת בפומבי ובפני הנשים, כדי שתכבדנה את בעליהן ('וזה ראוי לדרוש לנשים').⁶³

על פי הנחות יסוד אלה, הסביר כספי, אין פלא שהתורה נתנה לאדם רשות לגרש את אשתו, ואילו האישה איננה יכולה לעשות כן, כי התורה תעדיף תמיד את טובת הגבר על פני טובת האישה: 'והיה אם לא תמצא חן בעיניו... וכתב לה ספר כריתת ונתן בידה ושלחה מביתו' (דברים כד, א): 'בכל מיני הנקבה עם הזכר תביט תורתנו לשלום הזכר, וכן ראוי'.⁶⁴ לא זו בלבד שהוא הציע כלל כה מפלה והתעלם ממקרים שניתן לפרשם כדאגה לאישה דווקא, ומכל מקום לא פחות מאשר לגבר,⁶⁵ אלא שהוא אף מצא לנכון לחוות את דעתו שהעדפת הגבר היא דבר ראוי. יותר משיש בדבריו אלה כדי ללמד על המגמות של התורה, יש בהם כדי לאפיין את דמותו שלו ואת מקומה של האישה במשנתו.

ה. 'חרפת המשגל'

כספי ראה באור שלילי ריבוי יחסי מין במסגרת המשפחתית, כפועל יוצא מיחסו המסתייג למוסד הנישואין – שאותו יש לקיים לשם שמירת המין האנושי ולפזרן צרכיו המיניים של הגבר, ובמיוחד 'האדם השלם'. הוא הטיף פעמים רבות להמעיט ביחסי מין כי הם פוגעים בשלמות האדם, עד שהתייבה 'משגל' נושאת בפירושו קונוטציה שלילית. כהוגי דעות אחרים בימי הביניים, יהודים ונוצרים כאחד, הוא טען שתאוות המשגל היא תכונה בהמית מובהקת. היא חרפה למין האנושי, ואף יש בה נזק לנפש האדם. כגון:

ויד באלו הראיות לפתי, להיות המשגל מצד עצמו פחיתות, לא שלימות ומושכל ראשון. כי אין ההדמות לבהמות ועשות כמעשיהם שלימות... וכן כשיבעול לא יהיה דעתו אלא או על צד הרפואה או לקיים הזרע.⁶⁶ והנה כל זה הבאתי לראיה על סכלות ההמון... החושבים להיות המשגל מצד עצמו טוב וראוי... והטובים שבהם חושבים היותו השלימות האחרון אחר שהוא עם נשותיהם, עד שהם רגילים אצלם כתרנגולים וסרוחים על ערשותם, ולא ידעו אלה גדר השטיפה בזימה כמו שידעו חברינו. גם לא נודע להם... שהיא מה שתזיק לנפש, או מביא להזיק.⁶⁷

63 מצרף לכסף, עמ' 49.

64 שם, עמ' 299.

65 כגון בטיפול בסוגיות: אמה עבריה (שמות כא, י); מפתח (שם כב, טו-טז); מוציא שם רע (דברים כב, יט); סיוע לאלמנה (שם כו, יג).

66 משפט אחרון זה מבוסס על דברי הרמב"ם במשנה תורה, הלכות דעות, פ"ד ה"ט.

67 פירוש כספי למשלי יז, ו, עמ' 59. על הוגי דעות יהודים נוספים שסברו כי המשגל פוגע בשלמות

אמנם, האדם לא נצטווה להתנגד ל'פעולות הטבע' ולכן יש לקיים יחסי אישות: 'כי המעשה ההוא הכרחי בטבע לנו'. ואולם יש לעשות זאת בצמצום ('הכרחי'), ולא כמו 'ההמון שלא ישיגו ממנו רק ערבות המשוש'.⁶⁸

התנגדותו התקיפה של כספי לריבוי יחסי אישות, אפילו במסגרת המשפחתית, באה לידי ביטוי גם בדבריו על מעלת התפילה. רק מי שחפץ בכל מאודו ב'לימוד החכמות' ראוי לו שיתפלל. המרבה לבלות עם אשתו נוח לו שלא יתפלל כלל: 'לכן מי שישים לבו וכל עשתנותיו ותשוקותיו אל השכל ולימוד החכמות יהיה זריז להתפלל... ואולם למשכים בבוקר לשנות יין וזולת זה מתענוגי העולם ועסקי הבליו, ולערב יתלוצץ עם חבריו, ובלילה אשתו מספרת עמו, התפלה למה לו, אחר שתמיד כל רעיוניו במפורסמות (=ברדיפת התאוות)?'.⁶⁹ בהמשך דבריו שם אף סיפר על 'אוויל רע מעללים נואף אשה חנף ומרע, היה לבוש כל היום טלית מצויצת ותפילין בראשו ובזרועו, והיא שוכבת בחיקו וישם ראשו על ברכיה...'. הבוז של כספי כלפי מי שמבלה את זמנו בהנאות העולם ובקיום יחסי מין עולה מפירושו לדברי אליהו בהר חורב: 'וישאל את נפשו למות... עתה ה' קח נפשי':

וכבר באר אַרסטו ב'ספר המדות', כי מחכמה גדולה הוא לאיש חכם, כאשר יראה לנפשו המנע השלמות ממנה בעיונית, שזה הוא כלל מצות התורה הראשיות והיסודות, שיבחר המות מחיים: שְׁלָמָה יבקש החיים ואריכות הימים, אם לא לאכל ולשתות ולשכב עם אשתו, ומה לו בזו הצרה המובישה (=המבישה)?⁷⁰

כספי הזהיר על עניין זה, במיוחד, בפירושו לכתובים המדברים לכאורה בשבח יחסי אישות בין בעל לאשתו. כגון בביאור הכתוב 'ראה חיים עם אשה אשר אהבת' (קהלת ט, ט): 'רצה שיתענג עם האשה בקצת העתים'. ובמקום אחר שם: 'לך אכול בשמחה לחמך ושתה בלב טוב יינך' (קהלת ט, ז): 'רצה לומר ההנאה בהכרחית והנאותה'.⁷¹ וכבר ראינו שעשה כן גם בכתוב 'באהבתה תשגה תמיד' ופירשו מלשון שגיאה וטעות.⁷² מקום נרחב הקדיש כספי לשאלת הזנות בפירושו למקרא. מדבריו עולה בבירור ובמפורש שעשה כן לא רק בשל רצונו לפרש את הכתובים, אלא גם בשל רצונו להוכיח את בני דורו על כישלונם בתחום זה. הוא אף 'התפאר' שהוא מבין בנושא זה יותר מן הרמב"ם וממפרשים אחרים, ולכן יכול להסביר אל נכון כתובי מקרא הקשורים בזנות שאחרים לא עמדו על משמעותם. לדבריו, בשל גורמי צניעות נמנע מלהיכנס לפרטי פרטים, אך רמז לכוונת הכתובים בפירושו למקרא נשתמרו עדויות רבות על דרכו זו. הוא אף הרבה להשוות בין המציאות

השכלית של האדם, ראו: שוורץ (לעיל, הערה 48), עמ' 239; ג' כהן (להלן, הערה 74), ובספרי חסידות ומורדות (לעיל, הערה 48), עמ' 30-31.

68 מצרף לכסף, עמ' 256.

69 פירוש כספי למשלי ג, ט, עמ' 17.

70 פירוש כספי למלכים, עמ' 133.

71 שניהם בפירוש כספי לקהלת, עמ' 207, 215. במקום אחר העיר כי 'הכסיל חושק בנשיקה בו (=בפה)',

פירוש כספי למשלי, עמ' 69.

72 לעיל, הערה 49.

העולה מן המקרא בתחום זה ובין מה שראה בארצות האסלאם בעת נסיעתו למצרים או במקומו, כפרובנס.⁷³

יחסו של כספי אל מוסד הנישואין ככלל ולקיום יחסי אישות בפרט דומה מאוד לזה של הכנסייה הנוצרית. גם היא ראתה את הנישואין כרע במיעוטו, כדי לקיים את המין האנושי מחד גיסא, ולתת פורקן לאנשים שהתקשו לעמוד בפני יצרם מאידך גיסא. מוטב יקיימו יחסי אישות בתוככי המשפחה ולא מחוצה לה. עם זאת, הכנסייה הטיפה לחיי פרישות בתוך המשפחה, וראתה בעין טובה הסכמה הדדית של שני בני הזוג להימנע מקיום יחסי אישות לאחר שכבר הולידו צאצאים. יתר על כן, במאות ה'ג'-ה'ד', דהיינו זמן פעולתו של כספי, היו חוגים בכנסייה הנוצרית שאף תמכו בנשים שסירבו לקיים יחסים כאלה גם בלא הסכמת בעליהן. הם התמידו בתמיכתם גם כשסירוב הנשים גרם למתח ולריב בתוך המשפחה.⁷⁴ על אף הדמיון הרב בין השקפתו של כספי ובין זו של הוגי דעות נוצרים, קשה למצוא קשר ישיר ביניהם. כאמור, כספי הושפע עמוקות מהפילוסופיה היוונית וממנה קיבל גם את היחס השלילי אל האישה. במיוחד אמורים הדברים כלפי אריסטו, שהיה כה נערץ על כספי.⁷⁵ אף על פי כן, מסתבר שהתעמולה הנוצרית הנזכרת השאירה רושם כלשהו על עמדתו.

1. תדמית האישה

1. כישורים אינטלקטואליים מוגבלים

הזולל של כספי בכישוריה האינטלקטואליים של האישה עומד בשורש יחסו השלילי כלפיה. לדעתו הישגיו הגדולים ביותר של האדם הם, כאמור, כישוריו האינטלקטואליים ודבקו

73 ראו למשל: פירוש כספי לישעיהו סו, יז; פירושו למשלי, עמ' 80, 92, 94, 111, 133. ואסתפק בהבהא אחת מפירושו למשלי, עמ' 113: 'וזה הענין הוא חבור שנים אנשים עם אשה אחת בחבור מגונה, ואין ראוי לגלות דבר ערוה, ומהו אמר ישעיה: אחר אחת בתוך (ישעיהו סו, יז) כי יתיחדו כן בגנות בארץ ההוא, וגם היום כן מנהגם כאשר ידע זה מי שהלך בארץ ההוא'. לזיקה אל המציאות בזמנו ראו גם פירושו לישעיהו נו, ו, עמ' 357: 'היא בעבור הממזרים שהיו יולדות שם הנשים הזונות תחת בעליהם – כמו שידוע אצלנו, ומעשים בכל יום'.

74 על עמדת הכנסייה וחוגי הבורגנות באירופה הנוצרית כלפי הנישואין ויחסי מין, ראו, למשל: ש' שחר, המעמד הרביעי, האשה בחברת ימי הביניים, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 66–78; C.W. Bynum, *Holy Feast and Holy Fast*, California 1987; J.A. Brundage, *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe*, Chicago 1987; V.L. Bullough, 'Formation of Medieval Ideals: Christian Theory and Christian Practice', *Sexual Practices & the Medieval Church*, eds. V.L. Bullough & J. Brundage, New York 1982, pp. 14–21; J. Cohen, 'Be Fertile and Increase, Fill the Earth and Master It'. *The Ancient and Medieval Career of a Biblical Text*, Ithaca–London 1989. על מרידות נשים וסירובן לקיים יחסי אישות בעידוד אנשי הכנסייה ראו: D. Elliot, *Spiritual Marriage*, New Jersey 1993; J.A. McNamara, 'Chaste Marriage and Clerical Celibacy', *Sexual Practices & the Medieval Church*, *ibid.*, pp. 22–33.

75 על יחסו השלילי של אריסטו אל הנשים ראו בספרות הנזכרת לעיל, הערה 48.

בתורת ה'הגיון'. על פי המקובל על רובם המכריע של הוגי הדעות בימי הביניים, כישוריה האינטלקטואליים של האישה מוגבלים ונופלים מאלה של הגבר, וכספי סיגל דעה זו לעצמו: 'אנחנו מתחלפים מנשותינו ביתרון ההשגה'.⁷⁶ לעתים קרובות צירף את האישה אל ה'המון' ואל ה'טף ועמי הארץ', ובכך הגדירה כשייכת לקבוצה נחותה. כאשר מתגלית השכינה לאברהם, אין ראוי שיהיו במחיצתו אשתו או משהו מהמוני העם, שהם 'מונעי הטוב' מהאדם: 'והוא יושב פתח האהל וגו' – להעירנו כי לא הייתה שם עמו אשתו, כי היא הייתה פנימה, וכן בהיותו בפתח האהל, הוא קיבוץ שתי פרדיות, ר"ל (=רצוה לומר): פרידתו מאשתו ופרידתו מבני הזמן המונעים כל טוב למי שישב עמהם'.⁷⁷ הוא תיאר אדם שאיננו מושלם, המתפאר בתכונות שאינן בו, כמי ש'מתפאר בפני נשים ועמי הארץ'.⁷⁸

ההבדל בין המינים ביחס לכישורים האינטלקטואליים הוא הבדל מהותי. כאשר חפץ כספי לשכנע את קוראיו שמאבקו של יעקב עם המלאך וצליעתו הם תוצאה של מחזה מבטית בחלום (ולא של אירוע ממשי), וכי יעקב היה בשר ודם על אף השגותיו הרוחניות העילאיות, הוא ערך השוואה בין כישוריהם של גברים ונשים: 'והנה יעקב אבינו היה כמונו בן אדם תולעת, אם נתחלף ממנו ביתרון ההשגה, כי גם אנחנו מתחלפים מנשותינו ביתרון ההשגה, ויקרה לנו עם זה מקרים כמקריהן'.⁷⁹ בקללת בלעם לא היה ממש, והקב"ה 'טרח' להפוך את קללתו לברכה כדי למנוע פחדים וחששות מקטנים ומנשים:

כל שכן להיות בכללם נשים וקטנים, והיה קשה עליהם מאוד אם יקללם בלעם לפרסומו בדור
ההוא שהוא מומחה לפי אמונתם... לכן השם לרוב אהבתו לישראל מנע בלעם מלקלל ישראל
וגילה לו בחלומות מה שגלה לו. ואעפ"י (=ואף על פי) שהוא ית' יודע שאין בקללתו ממש.⁸⁰

דעה קדומה זו הייתה טבועה בתודעתו של כספי, כפי שניתן ללמוד מהעובדה שהוא הוציא מפתוטים כתובי מקרא המדברים במעלות הנשים וצמצם את כוחם ואת משמעותם, ולעתים אף הגיע מהצמצום לגנות. אסתפק בשתי דוגמאות. את הכתוב במשלי לא, כו: 'פיה פתחה בחכמה', פירש: 'אינה חכמת הטבע והאלהות, רק החכמה המעשיות (=המעשית), והוא מה שיכלול ספר המדות'.⁸¹ כביכול, האישה איננה מסוגלת לעסוק ב'חכמה עיונית', אלא רק במוסר ובמידות האדם. בדרך דומה פירש את הכתוב: 'ולא נמצא נשים יפות כבנות איוב בכל הארץ' (איוב מב, טו): 'וזה השבח הוא המעולה שנוכל להלל האשה ברוב, והיא הצלחתה'.⁸² דהיינו, את הנשים ניתן לשבח בתכונות החיצוניות שלהן, כולל היופי, ולא בכישוריהן האינטלקטואליים. בהמשך דבריו שם חזר כספי והדגיש את 'שלמות גופן של בנות איוב', כדי להדגיש שרק בכך הן הצטיינו: "'ויתן להם אביהם נחלה בתוך אחיהם", זה

76 טירת כסף, עמ' 118.

77 גביע הכסף, חלק עברי, עמ' כז.

78 ראו, למשל, בפירושו למשלי, עמ' 104-106; שולחן כסף (לעיל, סוף הערה 1), עמ' 120, 175.

79 מצרך לכסף, עמ' 118.

80 שם, עמ' 43.

81 פירוש משלי, עמ' 130-131.

82 פירוש כספי לאיוב (לעיל, הערה 40), עמ' 178, על פי הנוסח בגוף כ"י מינכן 265.

נמשך עם מה שקדם מהפלגות הצלחתן בשלמות גופן, ולכן חלק להן חלק כחלק עם אחיהן. כספי אף מצא לנכון להוסיף שאדם 'משכיל ועשיר... ישיא אותן לבני גילן בני היחס והמעלה בתורה ובחכמה', דהיינו שאדם עשיר ומשכיל אל יסתפק במתן נחלה (=נדוניה) לבתו, אלא יחפש לה חתן הראוי לה בייחוסו, בתורתו ובחכמתו, שהרי מקצת התכונות האלה אינן מצויות אצל נשים.

על הפנייה אל הנביאה חולדה (מלכים ב' כב, יד) העיר כספי: 'אוי להם כי היו שואלים לנשים'.⁸³ ולא נחה דעתו עד שרמז שדרגת נבואתה של חולדה נמוכה, שהרי יש דרגות שונות בנבואה.⁸⁴ ואף כך קבע ביחס לשרה. למרות מדרש חז"ל ש'אברהם היה טפל בנביאות לשרה', טען כספי שנבואת שרה הייתה בדרגה 'החלשה' ביותר.⁸⁵

בפירושו לאחד החזיונות של הנביא זכריה (ה, ז-ח) שילב כספי את דעתו שהאישה היא 'החומר ההיולי' והגבר הוא הצורה: "'זאת אשה אחת... זאת הרשעה'" – ובפרט הוא החומר ההיולי, וכן תארו ברשעה, כמו שקדם לנו, כי כל רשע שלנו הוא בסבת החומר.⁸⁶ גישה הרואה באישה חומר בלבד בשל 'הפסיכיות' שלה מצויה גם אצל הוגי דעות יהודים אחרים – ובהם הרמב"ם ורבנו בחיי בן אשר – ואצל חכמי החוג הנאופלטוני שפעל בספרד במאה ה'י"ז.⁸⁷

עם זאת, כספי סבר שלימוד תורה יכול להועיל לנשים. הוא הצטרף לאלה שפירשו את דבריו של בן עזאי 'חייב אדם ללמד את בתו תורה שאם תשתה תדע שהזכות תולה לה' (משנה, סוטה ג, ד), שבוכות לימוד התורה יידחה עונשה של הסוטה. אמנם, פירוש זה רחוק מן הפשט, אבל מאלפת העובדה שגם חכם ככספי, שלא הפך בזכותן של הנשים, היה נכון לקבלו.⁸⁸

2. צביעות וערמומיות

האישה משמשת לכספי דוגמה וסמל לצביעות. הוא בחר דווקא בה כדי להדגים תכונה זו, אף שבנקל יכול היה למצוא גברים לתכלית זו:

רבים מבני אדם מסתירים סודותיהם כדי שלא יודעו מומיהם, והרואים יחשבו שהם ידעו נפלאות עצומות. וזה דומה אצלי לעניין האשה שהיא תסתיר נבלותה כדי שלא תראה חרפתה והרואים השוטים יחשבו שזה ממנה לגודל הצניעות. אמנם החכמים שהם בעלי השכל יעמדו על העניינים, כמו שאמר הנביא על משל האשה: 'זעתה אגלה את נבלתה' וגו' (הושע ב, יב).⁸⁹

83 פירוש כספי למלכים, עמ' 263.

84 כפי שהעיר הרמב"ם, מורה נבוכים, חלק ב, פרק לב, ולמקור זה רמז כספי בדבריו שם.

85 גביע הכסף, חלק עברי, עמ' כח; וראו להלן, הערה 91.

86 מנורת כסף (לעיל, הערה 25), עמ' 138.

87 ראו המקורות שהבאתי בספרי חסידות ומורדות (לעיל, הערה 48), עמ' 28–29, 48.

88 טירת כסף, עמ' 159. ועל העניין כולו ראו בספרי חסידות ומורדות, שם, עמ' 266–269, 278–280.

89 טירת כסף, עמ' 9.

כספי תיאר באופן שלילי כמה דמויות של נשים הנזכרות במקרא, גם כאשר אין לכך אחיזה כלשהי בכתובים. יתר על כן, הוא עשה זאת גם לגבי נשים שדמותן במקרא חיובית באופן מובהק. עדות מרשימה לכך מצויה בתיאור דמותה של רבקה הפוגשת את עבד אברהם בבואו לחפש אישה ליצחק. במקרא היא מצטיירת באור חיובי, כמי ששמרה על צניעותה וגמלה חסדים. והנה, כספי תיאר אותה בעת המשא ומתן עם בני משפחתה על נישואיה כצבועה וכתכננית, שתי תכונות האופייניות לדעתו לכלל הבחורות. הוא תמה שהיא לא נטלה חלק באותו משא ומתן: 'ואולי לא הייתה שם רבקה. ואע"פ שהייתה שם, הנה בלי ספק הייתה אז עומדת בעונה זאבית ובצניעות שועלית, כי כן תלבשנה הבחורות לבוש העונה ברקמת המרמה'. בדומה לכך תיאר אותה במפגש הראשון שלה עם יצחק: 'ועומדת בצניעות שועלית ובעונה זאבית, כמו שהייתה עומדת באומרה "אלך"',⁹⁰ אף על פי שפשט לשון המקרא מלמד על צניעותה של רבקה, שירדה מעל הגמל וכיסתה את פניה בראותה את יצחק הולך לקראתם. השימוש בלשון 'בלי ספק' על השערה פורחת באוויר, שאין לה כל אחיזה בכתובים, מלמדת כאלף עדים על המגמתיות שלו.

גם שלוש האמהות האחרות לא זכו לתיאור חיובי בדיוניו של כספי, לעומת שלושת האבות המתוארים כאנשי מעלה במידותיהם ובכישוריהם האינטלקטואליים, ששיאם בנבואה שזכו לה. כאמור, נבואת שרה הייתה לדעתו בדרגה הנמוכה ביותר. כמו כן הוא סבר כי הצחוק שלה, לשמע הבשורה על הולדת יצחק, איננו ממין הצחוק של אברהם.⁹¹ הוא אף מתח ביקורת על העצה של שרה לאברהם ושל רחל ליעקב לקחת להם כפילגשים את שפחותיהן, אף שעשו כן מפני שהיו עקרות. יתר על כן, ניתן היה לתאר אותן באור חיובי דווקא, כמי שהיו נכונות להכניס 'צרה' לביתן ובלבד שיזכו בבנים. כספי שיער שרחל האמינה בכוחם של הדודאים לסייע להריגה, כשאר אמונות עממיות שאין להן בסיס, 'שהרי היא לא הייתה מרים הנביאה אחות אהרן ומשה'.⁹²

גם את אביגיל ביקר כספי. לדעתו, הכתוב מכנה אותה לעתים קרובות 'אשת נבל' הכרמלי, גם לאחר מות בעלה – רמז לביקורת על נישואיה עם דויד. לא הכל היה כשר באותו עניין. היא הייתה שייכת כביכול לאחר: "'ואביגיל אשת נבל הכרמלי'" (שמואל א' כז, ג) – הפליג כותב הספר הזה בשקדו בזכרו אביגיל בכל מקום, אחר שלקחה דוד בקצת תחבולות, לתארה כ"אשת נבל", להעירנו כי בזה אבק ממין ענין בת שבע, ואם הכתוב לא האריך בזאת'.⁹³

90 הראשון – בטירת כסף, עמ' 107, השני – במצרף לכסף, עמ' 66; ההדגשה שלי. בשל ביקורתו זו על רבקה, התקיפו קלונימוס בן קלונימוס (לעיל, הערה 11, עמ' 25) בטענה הפשוטה והמסתברת, שרבקה כלל לא הייתה נוכחת באותו מעמד. אלמלא כתיבתו המגמתית, ודאי היה גם כספי מפרש כן, שהרי הכיר היטב את אופייה של החברה הפטריארכלית, שבה הייתה הפרדה ברורה בין המרחב הגברי למרחב הנשי.

91 גביע הכסף, חלק עברי, עמ' כח. טירת כסף, עמ' 89: 'כי צחקו לא היה כצחוק שרה אבל היה הצחוק מזוג עם יראה, ובמקום הגילה היתה רעדה'.

92 מצרף לכסף, עמ' 74. עם זאת, העלה כספי שם את האפשרות שמטרת השימוש בדודאים, שצורתם 'כחבור הזכר והנקבה', לעורר את האישה המתבוננת בהם ולחממה, וכך יגדל הסיכוי שלה להרות.

93 פירוש כספי לשמואל א', עמ' 139.

כספי סתם את דבריו. ואולם ההשוואה למעשה בת שבע, שבו נהרג אוריה החתי, מלמדת שדויד ואביגיל פעלו לדעתו בדרך כלשהי לקרב את קצו של נבל. ביקורת זו מופנית גם כלפי דויד, שנהג 'בקצת תחבולות'.

גם רות עברה תחת שבט ביקורתו של כספי. היא 'דבקה בנערים הקוצרים' (רות ב, ג; ב, כא) עד שבועז מצא לנכון להעיר לה 'לדבוק' בנערותו (רות ב, ח). לדעת כספי, לא היה הדבר מקרי. 'היה עָרַב לרות דְּבוקה עם הזכרים'.⁹⁴ אמנם דעה זו מצויה גם במדרש רות רבה בשם ר' חנין בן לוי, אבל אין בכך כדי לסתור את משמעות דבריו של כספי.⁹⁵ שהרי באותו מקום (רות רבה ד, ח) מצוי מדרש חולק, המשבח את צניעותה בעת לקיטת השעורים. כספי העדיף את המדרש המדבר בגנותה, העולה בקנה אחד עם השקפתו. ככלל, לעתים קרובות נטל כספי מספרות המדרש הענפה את הדרשות המועדפות עליו, ובחירתו מלמדת על השקפת עולמו. כמובן, דברים אלה כוחם יפה גם לגבי חכמים אחרים שפעלו בימי הביניים. עם זאת, במקרה של רות שמר כספי על 'איזון' מסוים, והעיר באירוניה ובביקורתיות כלפי בועז בלילה בגורן ש'היה זקן ונהנה להיות הנערה הזאת שמחה בו מן הבחורים'.⁹⁶ גם את מרים ואסתר ביקר כספי על שדיברו או כתבו את שמן לפני הגברים, כמפורש במקרא: 'ותדבר מרים ואהרן במשה' (במדבר יב, א), 'ותכתוב אסתר... ומרדכי' (אסתר ט, כט): 'שדרך נשים להם אין דיוק כלל'.⁹⁷

אם מתח ביקורת בדרך זו על גיבורות מקראיות יהודיות, קל וחומר שעשה כן לגבי נשים נכריות. את ביקורתו כלפי בנות לוט, שלדעתו היו מבוגרות בשנים, ניצל להתקפה רבתי על העצות שנתנו נשים לגברים: 'כי אלו הבחורות רבות השנים וכל שכן הבת הבכירה שהתחילה בזאת העצה. ואין ספק שעצת הנשים תכליתה לרע, אם לפגם ולגנאי כמו זאת, אם למות כעצת חוה שנתנה לאישה מהעץ, וכעצת אשת איוב. אשרי מי שנמלט מהן'.⁹⁸ בשל אותה סיבה האריך לפרש שהלשון 'כל אשר תאמר אליך שרה שמע בקולה' (בראשית כא, יב) אין לפרשה כלפי עצותיה כולן אלא רק ביחס למקרה הנדון ולגירוש ישמעאל.⁹⁹ בקבעו ש'עצת הנשים תכליתה לרע', שכח כספי עצות 'חיוביות' של נשים במקרא, ובהן: 'יוכד,

94 פירוש כספי לרות ב, כא, עמ' 7. כספי העיר מספר פעמים שאיננו רוצה להיכנס להשערות על האירועים בגורן בלילה, אבל רמזותיו העוקצניות ברורות: 'אשה שכבת מרגלותיו - אין חובה לכותב הספר שיכתוב בכל מקום סבות הדבר, וכל שכן שאין חובה בזה כי אין צריך, שכלנו בקיאים לתת בזה סבות וטעם... "ויאמר בועז ליני פה הלילה"... ואין צריך לחקור למה זה הסוד, ומי יתן ונדע סודות התורה והמורה... "עשה לי האיש" - לא עשה בה מעשה במשולש לפי מה שקדם, אבל דברי פה, פירוש כספי לרות ג, ח-טז, עמ' 8.

95 'אמר רבי חנין בר לוי בודאי מואביה היא זו. הוא אמר "וכה תדבקין עם נערותי" והיא אמרה "עם הנערים אשר לי"' (רות רבה ה, יא).

96 פירוש כספי לרות, עמ' 7-8. הנוסח בפתחת הדברים בכ"י אוקספורד-בודליאנה 362, דף 28א, הוא: 'כי לא חנם קדם זכרון האשה לפני האיש החכם, ולא כמצוי אצל לאסט שם.

97 פירוש כספי למגילת אסתר, עמ' 20. השוו גם דבריו במגורת כסף (לעיל, הערה 86), עמ' 87.

98 מצרף לכסף, עמ' 95; ההדגשה שלי.

99 שם, עמ' 98-99. אף שלא התייחס במפורש למדרש חז"ל, ש'היה אברהם טפל לשרה בנביאות' (מדרש תנחומא, שמות, א), הוא בא בדבריו אלה לסתור אותה.

מרים, דבורה, אשת מנוח, אסתר, האישה החכמה מתקוע ואחרות. כמו כן התעלם מהדברים המובאים בתלמוד, שבכל הקשור לענייני הבית ראוי שהבעל ייוועץ באשתו.¹⁰⁰ מאישה רעה יש להתרחק עד קצה המדבר: 'הרחק על כל פנים מחברתה הרעה כמאמר הנביא (ירמיהו ט, א): "מי יתנני במדבר", וזה כי הרע יזיק לטוב'.¹⁰¹ וכמה רחוק היה כספי בדבריו אלה מדעתו של ר' מנחם המאירי, בן זמנו ומקומו, שהציע לבעל לסבול עולה של 'אישה רעה' במידת האפשר: 'שאין לך דבר מר בעולם יותר מאשה רעה... ומכל מקום מי שנפלה לגורלו יסבלנה כפי היכולת ויניח מקום לשלום'.¹⁰² אישה המעוררת ריב ('אשת מדינים') אי אפשר להסתירה בבית, קובע כספי: 'לא יוכל איש להסתיר ענין האשה הרעה בביתו, כי הומיה היא סודרת ורעה בשכנותיה'.¹⁰³

3. קלות דעת

לדעת כספי האישה קלת דעת. רעיון זה כבר נמצא במקורות קדומים, ובהם התלמוד וספרות המדרש.¹⁰⁴ אבל כספי השתמש בו גם במקומות שבהם אין לכך כל רמז לפי פשט הכתובים במקרא. כך, למשל, בפירוש הכתוב 'הישיבים בקברים ובנצורים ילינו' (ישעיהו סה, ד), כתב: 'כי כן דרך הנשים לדרוש את המתים, וכן ענין כל האנשים הדורשים אל המתים גם כן'.¹⁰⁵ הרי שהקדים את הנשים ושם אותן בראש אלה הרגילים 'לדרוש את המתים'. בכתוב עצמו אין כל רמז לנשים. הוא מדבר בסתם על אלה 'היושיבים בקברים'. מסתבר שהדעה הקדומה שהייתה לכספי נגד הנשים היא שדחפה אותו לפרש כן.

בפירוש הכתוב 'נשים שאננות... שמענה קולי' (ישעיהו לב, ט) ציין כספי כי התוכחה לנשים 'השאננות' מקבילה לתוכחה ל'בנות ציון' (ישעיהו ג) הנאשמות בקלות דעת ובזנות. הוא אף הוסיף 'ורב הרעות מהם', ולא אדע אם כיוון לכלל הנשים או ל'קלות הדעת' שביניהן בלבד. אין צריך לומר שבכתובים שם אין רמז כלשהו לכך ש'רב הרעות' מקורן דווקא בנשים ולא בגברים.

בעלת האוב שנענתה לבקשת שאול והעלתה את דמותו של שמואל הייתה, לדעת כספי, אישה קלת דעת שקל להוליכה שולל. אמונותיה העממיות גרמו לה ל'דמות בעיני רוחה' שהיא ראתה את שמואל מבלי שהיה בכך ממש. עם זאת, לא היה כאן לדעתו מעשה רמייה מכוון, כפי שסבר הגאון הבבלי ר' שמואל בן חפני, אלא תמימות וקלות דעת. אין ספק שכספי הכיר

100 בבלי, בבא מציעא נט ע"א.

101 פירוש כספי למשלי כא, יט, נוסח א, עמ' 68.

102 ר' מנחם המאירי, בית הבחירה ליבמות, מהדורת ח' אלבעק, ניו יורק תש"ז, עמ' 236; וראו מאמרי 'האישה במשנתו של ר' מנחם המאירי', ציון, סז (תשס"ב), עמ' 253-291.

103 פירוש כספי למשלי כז, טז, נוסח ב, עמ' 121. בפירושו זה ניכרת השפעתו של אבן עזרא. גם מפרשי מקרא אחרים מימי הביניים דרשו כתוב זה בגנות האישה, אך לא השתמשו בטרמינולוגיה שכספי נוקט לה.

104 הבאתי לכך מקורות מגוונים בספרי חסידות ומורדות (לעיל, הערה 48), עמ' 34-43, ובמיוחד עמ' 38-39.

105 פירוש כספי לישעיהו, עמ' 393.

את דעתו של ר' שמואל בן חפני, שהרי הוא מובא על אתר (שמואל א' כט, כה) בפירושו של ר' דוד קמחי (רד"ק), מפרש מקרא שכספי נזקק לו; כמו כן הוא הכיר את דעותיהם של רבים מחכמי ישראל בימי הביניים שסברו שאכן האישה ראתה את דמותו של שמואל. את האירוע כולו סיכם כספי בחמש מילים: 'כי כל אשה קלה להתפתות'.¹⁰⁶ גם במקרה זה ניצל הזדמנות שנקרתה לידי כדי לדבר בגנות הנשים באופן כללי. במקום אחר, בספרו תם הכסף, דיבר בגנות האמונה בכשפים והביא את הנשים והטף כדוגמה לאלה שקל להולידם שולל ולהביאם להאמין בכוחם של קסמים וכשפים.¹⁰⁷ גם באמונתן של לאה ורחל בכוחם של הדודאים אין ממש, והן הולכו שולל על פי מה שהיה מקובל בזמנן. זאת ועוד, הן היו נשים: 'כי רחל ולא שתייהן נשים, לא משה ואהרן'.¹⁰⁸

כספי מתח ביקורת גם על אביגיל ובת־שבע שבירכו את דויד: 'בצרור החיים – בעולם הזה. וכן מה שאמרה בת שבע "יחי אדני המלך דוד לעלם" (מלכים א' א, לא), כי לא שקדו אביגיל ובת שבע בעיון במה שאחר, רק בענין אחר. ומי יתן וידעו זה הגברים'.¹⁰⁹ דהיינו, מברכותיהן של אביגיל ובת־שבע משמע שהן לא היו בקיאות בגורלו של אדם לאחר המוות ובמטפיסיקה. אילו היה כספי עוסק בגברים שנמנו עם אבות האומה וראשיה, הוא היה מהפך בזכותם. בנקל היה יכול ללמד סנגוריה גם על שתי הנשים הללו, ולהסביר את דבריהן בלא כל ביקורת על בערותן. אלא שהוא היה רגיל, כאמור, לנצל כתובי מקרא כדי לדבר בגנות הנשים, ובמיוחד במיעוט כישוריהן האינטלקטואליים ובקלות דעתן. הסיום 'ומי יתן וידעו זה הגברים' מעיד בבירור על הנחתו הבסיסית בדבר נחיתותן של נשים בהשוואה לגברים, שמהם יש לצפות להבנה גדולה יותר. אסתפק בדוגמה אחת נוספת מני רבות לעניין זה. בספרו שולחן כסף כתב: 'אין שום נביא אמת מוציא כזב מפיו בשום צד, אף בדברו עם אשתו ובניו. וכל חכם ראוי לו לנהוג בזה',¹¹⁰ משל היה מקום להניח שדברי כזב הנאמרים לאישה חומרתם פחותה מאלה שנאמרים לגבר.

על האשמה זו, שנשים דעתן קלה והן מתפתות להאמין בקסמי שווא, חזר כספי גם בדיונו במשפט שלמה. במקרא מסופר: 'זימת בן האשה הזאת לילה אשר שכבה עליו' (מלכים א' ג, יט). לדעת כספי, ציון הגורם למוות (שכיבת אמו עליו) מיותר, ותכליתו 'להרחיקנו משטות הנשים, האומרות במות הולדים, כי כפאו שד וְשִׁדָּה'.¹¹¹ האמונה בכוחות על־טבעיים, ובכלל זה בשדים וברוחות, קשורה הייתה בימי הביניים בנשים יותר מאשר בגברים, אך היא לא נתייחדה להן. העובדה שכספי הזכירן לבדן בדיון זה מלמדת על גישתו השלילית כלפיהן.

106 פירוש כספי לשמואל א' כה, יא, עמ' 143.

107 תם הכסף, מהדורת י' לאסט, לונדון תרע"ג, עמ' 32.

108 מצרף לכסף, עמ' 114, וראו לעיל, הערה 92.

109 שמואל א' כה, כט, עמ' 133.

110 שולחן כסף (לעיל, סוף הערה 1), סימן צט, עמ' 63.

111 פירוש כספי למלכים, עמ' 25.

4. הכיעור כגנאי

תשומת לב רבה הקדיש כספי להופעתה החיצונית של האישה. מפליא שאיש כמוהו, שכל מעייניו נתונים היו, כדבריו, לעולמו הרוחני של האדם ולכישוריו האינטלקטואליים, מצא לנכון להעריך את האישה גם על פי הופעתה החיצונית. אישה כעורה היא אישה רעה, וצריך אדם לקוות שחכמתו ותורתו יצילו אותו ממנה. כגון: 'בעל החכמה העיונית הוא היותר שלם שבאנשים... וגם אין לבעל זאת החכמה עושר ונכסים וכבוד... כי באמת תמלא נפשו, כי תשיג השכל הפועל. גם אין (ל)בעל זאת החכמה נופל בחברת אשה רעה וכעורה'.¹¹²

אילו היה מקור זה עומד בפני עצמו, ניתן היה להסביר שדברי כספי מתייחסים אל אישה הכעורה במעשיה. ואולם הקשרם הכללי של הדברים ומקורות מקבילים מלמדים שאכן כיוון להופעתה החיצונית של האישה. בהסבר הכתוב בקהלת 'ומצא אני מר ממות את האשה' (ז), כתב כספי: 'הקנה בזה אמר שלמה, הנה נמצא מום רע מרוב החכמה, כי אף המופלג בה אפשר שיפול בחלקו אשה רעה או כעורה או בעלת מום רע. ומה הועילה לו הפלגת חכמתו?'¹¹³ הרי ש'כעורה' עומדת בפני עצמה בצד האישה הרעה או בעלת מום רע. על פי דרכו זו פירש גם את דברי בנות לוט: 'ואיש אין בארץ לבוא עלינו כדרך כל הארץ' (בראשית יט, לא) כסירוב של הבריות לשאת אותן לנשים בשל כיעורן ('ולכן הכונה בזה שלא היה שם אדם משתדל לבא עליהם... ואולי היו מכעורות').¹¹⁴ הוא התעלם מהעובדה שלפני הפיכת סדום היו להן חתנים שסירבו לצאת מהעיר (בראשית יט, יד). לשווא נחפש גם בנושא זה עקביות בעמדתו של כספי. הוא התפלג שיעקב העדיף את רחל בשל יופיה: 'מה שהוא תמה גדול בחקינו ובחוק כל חסיד, איך יעקב אבינו היה בוחר בחורות יפות'.¹¹⁵ ואולם בצוואתו לבנו הצעיר, שלמה, הדגיש כספי את חשיבות היופי של האישה, ואיחל לו שיזכה ללכת בדרכו של אחיו הגדול שזכה באישה נאה: 'אתה קח לך אשה מבנות היחס, נאה בגופה ובמעשיה, ולא תתן עיניך בממון, כי העושר אינו רק ההסתפקות לחם לאכול ובגד ללבוש'.¹¹⁶ מה טעם ראה כספי לתת תשומת לב כה מרובה להופעתה החיצונית של האישה? לדעתי, הדבר קשור בזלזולו בכישוריה האינטלקטואליים. כבר ראינו את פירושו לכתוב בסוף ספר איוב 'ולא נמצא נשים יפות כבנות איוב בכל הארץ', שזהו 'השבח המעלה שנוכל להלל

112 פירוש כספי לקהלת, עמ' 212, 214.

113 שם, עמ' 205.

114 מצרף לכסף, עמ' 58.

115 שם, עמ' 72.

116 ספר המוסר, עמ' 145. עם זאת, כספי העריך מאוד את הממון, ואף תיאר עצמו כאדם אמיד ואיחל לבניו שיזכו בו. ואולם, בשלב מסוים נדחק מבחינה כלכלית. הוא סיפר שהחליט לאכול לחם ובשר פעמיים ביום, בעקבות המסופר על אליהו, אבל הדבר היה למעמסה על פרנסת המשפחה ולכן החליט לבטל זאת: 'ואזכיר לכם בני, מה שקרה לי בשובי מעבר לים, וחי השם לא אכזב. דעו כי אז הסכמתי בעצמי לאכל לחם ובשר בבקר ולחם ובשר בערב. ולקחתי לי ראייה שזה מנהג טוב לכל מבקש שלמות, ממה שכתוב על אליהו שהבטיחו השם (מלכים א' י, ד)... ואחר שנתיים ימים קרו לי הפסדים והוצאות. והייתי מחשב דרכי ושם ארחותי, וחזרתי על כל צדדי לחסר הוצאותי, ובכללם חשבתי על סדר המזון, טירת כסף, עמ' 32.

האשה ברוב והיא הצלחתה'. כלומר, היופי הוא תכונה חשובה שניתן להלל בה את האישה. אין לצפות ממנה שתהא מצטיינת גם בחכמה.

ז. סיכום

כספי הוא אחד המקטרגים הקשים על האישה מבין חכמי ישראל שפעלו בימי הביניים. יחסו השלילי אל הנשים איננו בגדר קונבנציה ספרותית מקובלת אלא מבטא תפיסת עולם מבוססת. כך עולה מריבוי התבטאויותיו בגנות הנשים, מעצמתו, מההכללות שלו ומעיוותו כתובים והוצאתם ממשטם כדי לשרת את תכליתו, דהיינו דיבור בגנות הנשים. הוא רגיל ללמד זכות על גיבורי האומה הזכרים שבמקרא ולקטרג לעתים קרובות על הנשים.¹¹⁷ יחסו השלילי אל הנשים אף קיצוני מזה של ר' לוי בן גרשום (רלב"ג), ועל אחת כמה וכמה שהוא רחוק מעמדתו של ר' מנחם המאירי, שדאג לכבודה של האישה ולמקומה במשפחה ובחברה.¹¹⁸ שני חכמים אלה פעלו גם הם בקהילות פרובנס באותה עת.

כמעט בכל הזדמנות שנקרתה לפניו חיפש כספי צדדים שליליים בדמותן של הנשים. הדברים אמורים הן ביחס ל'גיבורות' מקראיות, הן במגמתו ליצור הכללות בגנות הנשים ובנחיתותן בהסתמך על מקרים בודדים. יחסו השלילי מתגלה גם בצליל של דבריו. הזלזול והאירוניה בוקעים ועולים מדבריו לעתים קרובות ומלמדים על דעות קדומות מושרשות. את מקצתן ניתן לתאר כהומור וקססיריה. אחרות ניתן לתלות בהיותו ציניקן. אך אין בכך כדי לתרץ אלא מקצת התבטאויותיו. לשווא נחפש אחיזה לדעותיו של כספי בכתובים עצמם. הם שימשו לו נקודת מוצא שהזדמנה בדרכו להבעת השקפותיו. לדעתי, צדק יצחק טברסקי בקביעתו, שבעיקרו של דבר היה כספי פילוסוף ולא פרשן מקרא, אף שיצירתו עוסקת ברובה בפרשנות המקרא. כתובי המקרא שימשו בידי כחומר ביד היוצר להבעת דעותיו.¹¹⁹

אמנם, לעתים נדירות דיבר כספי בשבח נשים – לפחות באופן חלקי – כגון בדיון בשרה, במרים ובמילדות העבריות במצרים.¹²⁰ ואולם, אין בכך כדי לשנות את התמונה הכללית

117 בין הגברים שלימד זכות על כל מעשיהם יש למנות גם את יוסף. וכבר עמדה על כך א' ראק, 'מצרף לכסף' לר' יוסף אבן כספי לפרקי סיפור יוסף ואחיו, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך במחלקה לתנ"ך של אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ב, עמ' 25-29.

118 על עמדתו של הרלב"ג ראו: מ' קלגר, 'שנאת נשים פילוסופית בימי הביניים, הרלב"ג לעומת הרמב"ם', מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, יד (תשנ"ח), עמ' 113-128. על עמדתו של המאירי ראו במאמרי (לעיל, הערה 102).

119 טברסקי (לעיל, הערה 1), עמ' 233: 'However, from a substantive-typological point of view, he should be characterized as a "Maimonidean", as an energetic zealous intellectual, a broker of rationalistic ideas and ideals rather than as a Bible commentator or grammarian'.

120 בדיונו בשנות חייה של שרה שפורטו במקרא (בראשית כג, א), כותב כספי: 'אין בכל התורה זכירת מספר שנות אשה זולתי זאת הכבודה אמנו הראשיית, מצורף כי היתה בעלת נסים כאשר מבואר בדבר פרעה ואבימלך, אשרי יולדתנו', טירת כסף, עמ' 63. ואולם כבר ראינו שהוא לא חס גם על כבודה של שרה, והדגיש שמעלתה בנבואה הייתה נמוכה ביותר. כאשר הוא ביקר את רחל ולאח, שהציעו את שפוחיתן ליעקב לנשים, העיר באירוניה שהן לא זכו להגיע למעלתה של מרים, ומכאן

העולה ממכלול יצירתו. יתר על כן, הביקורת של כספי על הנשים וההערכה הירודה של כישוריהן ומידותיהן חוזרת בכל יצירותיו, שנכתבו במשך תקופה ארוכה, ומכאן שקשה לדבר על תמורה שחלה בעמדתו ועל התמתנות בימי זקנתו. ויוכיחו פירושי למשלי (נוסח ב') ולקהלת, שהם מן היצירות האחרונות שלו.

בדיוננו זה לא נזקקנו ל'שתיקתו' של כספי, דהיינו למקורות שבהם מתבקשת ביקורתו על הנשים על פי דרכו ומגמתו, כגון: בריאת חוה מהצלע, והכתוב 'והוא ימשל בך' (בראשית ג, טז). הוא התעלם מהם או הסתפק ברמיזה אליהם בלבד.¹²¹ ניתן היה לצפות מאיש כמוהו שיקפוץ על כתוב זה כמוצא שלל רב, ומה עוד שחכמים אחרים בימי הביניים, ובהם כאלה שקדמוהו, ראו ציווי לגבר 'למשול' באשתו ותיארו אותה כשפחה בביתה.¹²² לימוד מן השתיקה (argumentum ex silentio) יש בו כידוע קשיים רבים. על אחת כמה וכמה במקרה זה, שהרי כספי תכנן לעסוק באותם נושאים בחיבורים שונים, מבלי שהדבר עלה בידו בכל המקרים. אם כן, ייתכן שהשתיקה הייתה 'זמנית' בלבד. ההשוואה בין פירושי לתורה טירת כסף ומצרף לכסף, המשלימים זה את זה, מלמדת גם היא על דרכו לקצר במקום אחד ולהאריך במקום אחר. כספי הושפע, ככל הנראה, משני גורמים עיקריים: השקפותיהם של פילוסופים יווניים ובעיקר אריסטו, ותחושת ההתנשאות שלו. ייתכן שיש לצרף אליהם גם את תורתם של הוגי דעות נוצרים ומוסלמים שפעלו בימי הביניים, ואת הלעג לאישה הרווח בשירה הבורגנית (הפבליו, fabliaux), שפרחה באירופה ובמיוחד בפרובנס באותה העת.¹²³ ואולי יש לצרף אליהם גורם אישי. כספי 'התוודה', כאמור, שהוא לא זכה באישה כלילת השלמות, כפי שראוי לאיש ה'שלם', המקורב אל 'מלאכת ההגיון', דהיינו אל הפילוסופיה. ריבוי נסיעותיו בין קהילות פרובנס ומחוצה להן (ספרד, מיוקרה, מצרים ועוד) מסייע להנחה שחל משבר בנישואיו. העובדה שבנו בן השתיים-עשרה שאליו הוא שלח את איגרת המוסר לא היה עמו, מסייעת להנחה שאשתו של כספי לא הייתה באותה עת במחיצתו אלא יחד עם הבן בקהילת Tarascon. אם הנחה זו נכונה, כי אז ניתן לצרף גם את אכזבתו האישית מנישואיו ליחסו השלילי אל הנשים. אך מכלל השערה לא יצאנו. על כל פנים, העובדה שהיא עסקה בהלוואות ובמשכונות, וכספי נהנה בזמן כלשהו מעסקיה, איננה סותרת אפשרות זו.¹²⁴

שהעריכה מאוד. בדבריו בשבח הנשים המיילדות במצרים אף התבטא בשבח נשים צדקניות ככלל:

'כי צדיקות ונשות חיל היו גם היום גם תמול גם שלשום' (מצרף לכסף, עמ' 118).

121 בפירושו הכתוב 'והוא ימשל בך' כתב כספי: 'כי כן ראוי, ואם אין זה תמיד... ואם פעמים נראה מי שאשתו מושלת עליו' (טירת כסף, עמ' 24).

122 כמה דוגמאות לכך הבאתי בספרי חסידות ומורדות (לעיל, הערה 48), עמ' 31-34.

123 על הלעג לאישה ב-fabliaux ראו: שחר (לעיל, הערה 74), עמ' 75-78; J.M. Ferrante, *Women as Image in Medieval Literature*, New York-London 1975, pp. 90-92. בין ההאשמות שהוטחו באישה בספרות הפבליו נכללות גם צביעות, ערמוניות וקלות דעת, השכיחות גם בטענותיו של כספי כלפי הנשים. על זיקתו של כספי לשירה ולפיוט ראו: טברסקי (לעיל, הערה 1); ב' ברתקוה, פיוטי ר' יצחק השניר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 24-26. על קשרים בין השירה העברית לשירה הנכרית בפרובנס ראו שם, עמ' 26-28.

124 ראו: Herring (לעיל, הערת הפתיחה), עמ' 9-10. בספר המוסר, עמ' 31, כותב כספי: 'ובכל מקום אשר אני הולך, עושר וכבוד אתי תהלה לאלי'.

מבחינה עקרונית אין בעמדתו כדי להפתיע. גישתו משתלבת היטב בתמונה הכללית האופיינית לחכמי ישראל בימי הביניים. דווקא הרציונליסטים, שאמונים היו על ברכי הפילוסופיה, התייחסו אל האישה בדרך כלל בשלילה גדולה יותר מאשר חכמי ישראל האחרים, ובמיוחד אלה שעסקו במיסטיקה. חסידי אשכנז במאה ה'ג' והמקובלים בספרד גילו כלפיהן הערכה רבה יותר, וכבר ראינו שהמקובלים בספרד אף ראו באישה מכשיר להתקרבות אל השכינה. להבחנה זו יש הקבלה בחברה הנוצרית באירופה באותה עת. האישה זכתה לביקורת של מלומדים רציונליסטיים יותר מאשר של מיסטיקנים.

בפרספקטיבה היסטורית כוללת עומדות לכספי זכויות רבות, הן ביצירתו הפילוסופית הן בפירושי המקרא שלו, שרבים מהם מקוריים וקרובים אל האמת.¹²⁵ פולמוסיו עם הנצרות סייעו לקהילות ישראל בימי הביניים במאבקן הקשה עם התעמולה הכריסטולוגית. ודאי שיש לכלול בזכויות אלה גם את עוז רוחו ואת חתירתו אל האמת. ואולם, קשה לצרף אליהן את יחסו אל האישה ואל מקומה בחברה. מבחינה זו יש בגישתו נסיגה של ממש בהשוואה ליחס האוהד שגילו כלפיה כמה מחכמי ישראל בימי הביניים. על כל פנים, כספי מצא לנכון להעיר ש'נחיתותה' האינטלקטואלית של האישה איננה יכולה לשמש עילה לפגוע בה. הוא הקפיד מאוד עם רועי מדין שפגעו בבנות יתרו רק בשל היותן נשים, והצדיק את פגיעת משה בהם: 'אמנם עשה זה משה, כי חרה אפו בראותו גאות הגברים ההם, אשר מצד גבהותם וחוזק ידם הקשה מתנשאים להשקות צאנם לפני הנשים, אשר אין כח בהם'.¹²⁶ עם זאת, ניתן לתלות את פירושו במגמתו להאדיר את דמותו של משה, מגמה העוברת כחוט השני בכל יצירתו. קשה לסיים דיון זה מבלי להעיר על האירוניה של ההיסטוריה. בראש החוקרים את תורתו של כספי עומדות עתה נשים.¹²⁷ בתלמוד נאמר בשמו של ר' שמעון בן יוחאי, שכל תלמיד חכם 'שואמרים דבר שמועה מפיו בעולם הזה שפתותיו דוכבות בקבר'.¹²⁸ מי יגלה עפר מעיניו, ר' יוסף אבן כספי. זה העם אשר מאסת בו¹²⁹ הוא הגואל עתה את דברי תורתך ומאירם לרבים.

125 כתבי היד שנותרו מפירושים אלה מלמדים על העניין שגילו חכמי ישראל ביצירתו בשלהי ימי הביניים.

126 מצרף לכסף, עמ' 122.

127 חנה כשר חוקרת את יצירתו הפילוסופית, ושתיים מתלמידותיה כותבות דיסרטציות על פירושו – לתורה ולמגילת רות.

128 בבלי, יבמות צו ע"א.

129 על פי שופטים ט, לח.

